

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Епістолярна спадщина істориків як історіографічне джерело (на матеріалах Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст.)»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Проказа Вікторія Миколаївна

Керівник: к.і.н., доц.

Іващенко Вікторія Юріївна

Рецензент: д.і.н., проф.

Посохов Сергій Іванович

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЛИСТИ ЯК НОСІЇ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	12
1.1 Листування в системі джерел особового походження	12
1.2 Проблеми класифікації епістолярних джерел	21
1.3 Сучасні підходи до вивчення епістолярних джерел	28
РОЗДІЛ 2. ПУБЛІКАЦІЯ ЛИСТІВ ГУМАНІТАРІЇВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	38
2.1 Особливості публікаторської діяльності в галузі видання епістолярної спадщини	38
2.2 Еволюція археографічних принципів публікації епістолярної спадщини істориків	51
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛИСТУВАННЯ ГУМАНІТАРІЇВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.....	61
3.1 Мережа інтелектуальних контактів істориків.....	61
3.2. Жанрова специфіка та структура листів істориків	74
3.3 Провідні сюжети епістолярної спадщини істориків	86
ВИСНОВКИ	98
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	104
ДОДАТКИ	115

ВСТУП

Актуальність роботи. Уявлення про історичне джерело як про продукт творчої діяльності людини, з якого можна вилучити інформацію про її минуле, є головним поняттям теоретико-пізнавальної концепції сучасної гуманітаристики. Антропологічний поворот, який відбувся в 60-х роках ХХ ст., призвів до зміни парадигми наукових досліджень. На перший план почали виходити джерела особового походження, що можуть розповісти історію крізь призму сприйняття окремої людини: її думок та суджень, емоцій та оцінок.

Зі стрімким розвитком історичної науки та розширенням спектру історіографічних джерел, з ростом археографічного рівня публікацій епістолярних комплексів, звернення істориків до листів як до повноцінного історіографічного джерела, набувають систематичного характеру. Тому зараз неможливо уявити розгорнуте історіографічне дослідження без використання істориками листів¹.

Вивчення епістолярних джерел не лише вводить до наукового обігу новий фактичний матеріал, а й дозволяє розглянути цілий ряд маловивчених історико-культурних проблем. Серед них – особливості листування представників різних поколінь та верств, соціальні функції листування, його зв'язок з суспільним становищем, системою цінностей, життям автора листів, епістолярною культурою.

У центрі уваги дослідження – українськомовний та російськомовний опублікований епістолярій гуманітаріїв Харківського університету кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. При цьому відзначимо, що листування складається з епістолярних комплексів, тобто логічно та хронологічно пов'язаних листів з відповідями на них. Епістолярні комплекси представляють надзвичайну цінність з боку аналізу їх як джерел, адже є більш інформативними, ніж

¹ Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы. М., 1968. С. 100-106.

окремі листи. Вони дають змогу проаналізувати не лише зміст кожного листа, а й взаємовідносини між членами наукового співтовариства, виявити зміни епістолярних традицій впродовж часу, порівняти епістолярний стиль кожного з адресатів, оцінити роль листування у взаєминах кореспондентів. Тема даного дослідження також стосується теоретичного та методологічного аспектів вивчення джерел особового походження. На жаль, зараз не існує праці, яка б поєднувала і характеристику епістолярію як історичного джерела, і визначала основні методи роботи з ними¹.

Також актуальність теми пов'язана з тим, що вивчення листування гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. не є систематичним та введене в дослідницьке середовище не в повній мірі.

Об'єктом дослідження є опубліковані епістолярні комплекси професорів-гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст., а саме: Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, М. С. Дрінова, Є. К. Редіна, І. І. Срезневського, М. Ф. Сумцова. Всього було проаналізовано 57 публікацій, в яких налічується 293 листа.

Предметом дослідження є визначення особливостей публікації цих епістолярних комплексів, а також аналіз їхнього інформаційного потенціалу.

Хронологічно епістолярний комплекс, що вивчається, склався наприкінці XIX – у першій третині XX ст. У цей же період розпочалася робота із публікації листування харківських гуманітаріїв, яка продовжується і на сучасному етапі. Зокрема, остання публікація, яка присвячена листам М. С. Дрінова з фондів українських та російських архівів², датується 2015 р.

Метою роботи є комплексний аналіз опублікованого епістолярію інтелектуалів Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. З огляду на це, **завдання дослідження** полягають у такому:

- характеристиці сучасних підходів до вивчення епістолярію в межах окресленої теми, а також стану вивчення окремих проблем;

¹ Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы. М., 1968. С. 100-106.

² Иващенко В. Ю., Посохов С. И. Письма М. С. Дринова из фондов украинских и российских архивов. Харків. Софія : Видавництво Болгарської академії наук ім. проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 367–374.

- реконструкції опублікованого комплексу листів Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, М. С. Дрінова, Є. К. Редіна, І. І. Срезневського, М. Ф. Сумцова;
- дослідженні особливостей публікаторської діяльності в галузі видання епістолярної спадщини, що полягають у виділенні інтенсивності публікацій епістолярію, еволюції археографічних принципів публікації епістолярної спадщини істориків, а також дослідженні інформаційного потенціалу вступних статей;
- характеристиці інформаційного потенціалу епістолярію, що полягає у дослідженні відносин кореспондентів на основі змісту листів, жанрової специфіки листування та мотивів їх написання, провідних сюжетів опублікованого епістолярію.

Джерельна база роботи представлена публікаціями епістолярних комплексів Д. І. Багалія, І. І. Срезневського, В. П. Бузескула, М. С. Дрінова, Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова, опублікованих у період з 1891 по 2015 рр., які дають змогу проаналізувати динаміку становлення досліджень епістолярних комплексів професорів як історичних джерел. Також важливе значення мають інші джерела особового походження, що складаються з автобіографій, некрологів, поодиноких листів та публіцистики. Окремо слід відзначити «Письмовники», які дозволяють ознайомитись з правилами створення епістолярію у XIX – на початку XX ст.

Щодо **історіографії**, то вона складається з робіт теоретичного характеру і праць, присвячених питанню місця епістолярію в системі історичних джерел та висвітленню життя та творчості інтелектуалів Харківського університету.

Роботи теоретичного характеру відіграють важливу роль на початковому етапі дослідження. Вони дають змогу відповісти на питання, щодо еволюції публікацій епістолярних джерел та підходів до їхнього вивчення. Зокрема, проблема класифікації листів розглядається в роботах Е.

Бернгейма «Введение в историческую науку»¹ та Л. Н. Пушкарьова «Классификация русских письменных источников в отечественной истории»². Еволюція публікацій джерел особового походження окреслена в роботі Н. І. Приймак, К. О. Валегіної «Мемуары, дневники, письма как исторический источник»³. Сучасні підходи до вивчення епістолярію розглядає І. В. Кобак у праці «Изучение писем как исторического источника в отечественной историографии (40-е гг. XX в. – нач. XXI в.)»⁴.

Роботи, що використовуються на другому етапі дослідження, дають можливість відповісти на питання ролі епістолярію в системі історичних джерел та принципів їхнього оприлюднення. Зокрема, питання міждисциплінарності, а саме ролі листів у візуальних дослідженнях розкриває П. Бьорк «Свідки: використання зображень як історичних свідчень»⁵ та Дж. Роуз «Візуальні методології: початок дослідження за допомогою візуальних матеріалів»⁶. Принципи публікацій епістолярію висвітлив П. С. Сохань «Стан і перспективи розвитку української археографії»⁷ та Є. І. Прохоров «Издание эпистолярного наследия. Вопросы текстологии»⁸.

Роботи, присвячені висвітленню життя та творчості професорів Харківського університету, відіграють значну роль на кінцевому етапі дослідження, адже дають змогу охарактеризувати відносини між гуманітаріями Харківського університету, які впливають зокрема на структуру та зміст листів. Так, інформація щодо наукових інтересів гуманітаріїв Харківського університету, що вплинули на коло їх спілкування

¹ Бернгейм Э. Введение в историческую науку; под ред. В. В. Битнера. СПб., 1908.

² Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников в отечественной истории. М., 1985.

³ Приймак Н. И., Валегина К. О. Мемуары, дневники, письма как исторический источник. СПб., 2018.

⁴ Кобак И. В. «Изучение писем как исторического источника в отечественной историографии (40-е гг. XX в. – нач. XXI в.)». Историография и источниковедение отечественной истории: сб. научных статей. СПб., 2009. Вып. 5.

⁵ Burke P. Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence. London: Reaction Book. 2006.

⁶ Rose. G. Visual methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials. G. Rose. London: Sage publications. 2007.

⁷ Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії. Український історіографічний щорічник. К., 1992. Вып. 1.

⁸ Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия. Вопросы текстологии. М.: Изд-во АН СССР, 1964. Вып. 3.

окреслена в статтях Г. А. Богатової «Измаил Иванович Срезневский (1812-1880). Отечественные лексикографы: XVIII-XX века»¹, О. М. Богдашиної «Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій»² або Р. І. Філіппенко С. М. Куделко «Є. К. Редін — професор Харківського університету»³.

Комплексне використання окреслених джерел та історіографії дозволить детально проаналізувати епістолярну спадщину професорів-гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. та вирішити поставлені завдання.

Методологія. Спираючись на джерельну базу дослідження, в роботі було використано підходи до вивчення епістолярних джерел, зокрема історико-критичний та історико-психологічний підходи. Важливими для дослідження стали методологічні принципи, що включають критику епістолярних джерел та процедуру її використання. Також важливими для дослідження стали методологічні постанови, розроблені А. Л. Гришуніною, О. М. Медушевскою, М. Ф. Рум'янцевою, Л. В. Нижниковою, Є. І. Прохоровим та рядом інших науковців, які вивчали масиви джерел особового походження, включаючи епістолярій, про інформаційний потенціал епістолярію та його статус як самостійного історичного джерела. Узявши за основу принципи цінності епістолярних джерел, як важливої комунікативної складової суспільного життя XIX – XX ст., ми зосередились на вивченні опублікованих комплексів гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст.

Для вирішення окреслених завдань у роботі використано як загальнонаукові, спеціальні, та і конкретні історичні **методи дослідження**. Говорячи про загальнонаукові методи дослідження епістолярних джерел, то нами було залучено методи класифікації, синтезу та аналізу. Важливими у

¹ Богатова Г. А. Измаил Иванович Срезневский (1812-1880). Отечественные лексикографы: XVIII-XX века. М. 2000. С. 8.

² Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. Український історичний журнал. 2008. № 1.

³ Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Редін — професор Харківського університету: Монографія. Х. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2008.

дослідження стали спеціальні методи, а саме: метод джерелознавчого, текстологічного та археографічного аналізу епістолярію. Сукупність цих методів дозволила простежити історію публікації епістолярію, виділити мотиви публікації джерел та простежити еволюцію підходів у вивченні епістолярію. Звертаючись до конкретних історичних методів, варто сказати, що вони складаються з порівняльного та типологічного методів. Порівняльний метод дав можливість виділити провідні сюжети в епістолярії гуманітаріїв Харківського університету, зіставити інформацію щодо описаних подій у листах з інформацією в інших джерелах з метою визначення достовірності епістолярних джерел. Натомість типологічний метод, допоміг у дослідженні текстологічної побудови тексту джерел та вплинув на виділення жанрів листів, коли враховувались відносини кореспондентів.

Дослідження епістолярію гуманітаріїв Харківського університету, кінця XIX – першої третини XX ст. здійснювалось в три етапи. На першому етапі дослідження основною метою було пошук та систематизація інформації про дослідження епістолярних джерел, розглядалась проблема класифікації листів та сучасних підходів до їх вивчення.

На наступному етапі була використана методика джерелознавчого аналізу, що полягала у дослідженні передмов до публікацій листів і допомогла визначити причини і мотиви публікацій епістолярних джерел, місця та часу їх публікації.

На третьому етапі дослідження, де головною метою було визначення відносин між кореспондентами, правил написання епістолярію науковою інтелігенцією, наприкінці XIX – початку XX ст., та дослідження листів з тематичної та жанрової сторони, ми використали спеціальні методики. Щодо публікації епістолярних текстів, що включають і вступні статті, і, власне, публікацію епістолярію використані прийоми джерелознавчого та археографічного аналізу. Це дозволило нам дослідити історію та мотиви публікації листів, визначити структуру публікації та, на основі цього,

окреслити публікаторські правила та їхню трансформацію впродовж часу тощо. Для аналізу тексту листів був використаний метод контент-аналізу, що полягав у кількісній та якісній обробці інформації про мотиви, цілі та тематику листів, на основі бази даних Microsoft Access.

Для дослідження отриманих даних на основі контент-аналізу, ми використали історико-порівняльний, синхронний та ретроспективний методи, за допомогою яких простежили еволюцію публікацій епістолярію професорів, виділити стиль листування кожного с професорів, оцінити інформаційний потенціал публікацій листів, а саме вступної статті та безпосередньо опублікованого епістолярію тощо.

Наукова новизна роботи полягає у:

- виявлено та проаналізовано 57 публікацій листів гуманітаріїв Харківського університету кінця XX – першої третини XX ст., зокрема передмови до публікацій листів та безпосередньо текст листів;
- запропоновано принципи класифікації епістолярних джерел;
- зроблено спробу дослідження епістолярію наукової інтелігенції кінця XIX – першої третини XX ст. з тематичної та жанрової сторони.

Апробація результатів дослідження. Результати роботи обговорювались на міжнародних студентських конференціях та засіданні наукового гуртка. Основні положення та висновки знайшли відображення у доповідях на засіданні студентського наукового гуртка Історіографії, джерелознавства та СІД (7 листопада, 2019), VII українській студентській науковій конференції «Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledges in the 21st century» (1 березня, 2019), VIII українській студентській науковій конференції «Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledges in the 21st century» (28 лютого, 2020), 73-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (24 квітня, 2020), 38-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавство та

краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора Антона Григоровича Слюсарського)» (4 грудня, 2020).

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, 7 додатків.

РОЗДІЛ 1. ЛИСТИ ЯК НОСІЇ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1.1 Листування в системі джерел особового походження

Джерела особового походження є особливою групою носіїв історичної інформації. У загальній класифікації історичних джерел вони виділяються в окрему групу писемних джерел. Причиною даного відокремлення є їхнє походження – вони створені безпосередніми учасниками подій та фіксують їхнє особисте ставлення до ситуації, відображають інформацію, яка трансформувалась у пам'яті особистості під впливом її досвіду та комунікативних зв'язків. Дана група писемних джерел, що дає змогу досліднику глибше зрозуміти події в контексті окремої особистості або, в цілому, епохи¹, інтенсивно використовується спеціалістами із різних галузей гуманітаристики. Значенню джерел особового походження та особливостям їхнього аналізу також присвячено чимало праць джерелознавчого характеру, наприклад, робота Л. М. Пушкарьова «Классификация русских письменных источников по отечественной истории»² або Н. І. Приймак та К. О. Валегіної «Мемуары, дневники, письма как исторический источник»³.

Перш за все, поняття «джерел особового походження» дає змогу осмислити їхнє місце в системі носіїв історичної інформації. Проте варто розуміти, що визначення даного виду джерел пройшло довгий шлях формування, а обговорення його специфіки продовжується й надалі. Тому, загальне поняття джерела особового походження визначено неясно, але деталізується і розкривається через їхній функціонал, наприклад, А. Г. Голіков та Т. А. Круглова дають визначення джерелам особового походження як збірному найменуванню сукупності письмових історичних джерел, створених в приватному порядку з ціллю самопізнання,

¹Кодан С. В. Источники личного происхождения: понятие, место и роль в изучении истории государственно-правовых явлений // Genesis: исторические исследования. 2014. № 3. С. 60.

²Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М. 1975.

³Приймак Н. И., Валегина К. О. Мемуары, дневники, письма как исторический источник. СПб., 2018. С. 121.

самовираження й самоствердження автора¹. В. В. Кабанов зазначає, що джерелами особового походження є ті, в яких закладена автобіографічна, соціальна, етнографічна, психологічна та інша інформація, яка відсутня в офіційних документах та джерелах іншого типу². В окреслених визначеннях ми можемо бачити відображення загальних рис джерел особового походження.

Визначення даному виду джерела з функціональної сторони та видову характеристику також дала М. Ф. Румянцева у праці «Исторические источники XVIII – начала XX века». Авторка зазначає, що джерела особового походження є групою видів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному і коекзистенціальному цілому. До джерел особового походження вона відносить щоденники, приватне листування (епістолярні джерела), мемуари-автобіографії, мемуари-сучасні історії, есеїстику та сповіді. Кожен з цих видів має специфічні риси, зокрема, спрямованість встановлюваних комунікаційних зв'язків, які дозволяють виділити їх в окремі групи – підвиди. Таким чином, окреслення поняття джерела необхідне для загального розуміння внутрішньої своєрідності даного виду джерел, яка проявляється також у різних підвидах джерел особового походження.

Джерела особового походження як носії інформації про минуле мають деякі ознаки, що відображають їхні загальні характеристики як історичних джерел. Для них характерні такі властивості, як ретроспективність, документальність та суб'єктивність, що пов'язані саме з проявами індивідуальності в джерелах особового походження. Ці властивості дозволяють розкрити особливості джерел і врахувати специфіку використання їх в історичному дослідженні³.

¹ Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников в отечественной истории. М., 1985. С. 169.

² Кабанов В. В. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. М., 2004. С. 283.

³ Васельский М. В. Использование источника личного происхождения на уроках о Великой Отечественной войне. Красноярск. 2017. С. 15.

Ретроспективність стосується всіх видів джерел особового походження, адже між часом написання, наприклад, мемуарного твору чи листа та описуваними подіями завжди лежить певний проміжок часу. Він може бути коротким, як в листах чи щоденниках, або великим, як у мемуарах чи автобіографіях¹. Ретроспективний характер джерел особового походження позначається як на характері розміщеної в них інформації, так і на значенні як унікального історичного джерела, що фіксує відомості, які не присутні в інших писемних історичних джерелах. При цьому саме цей вид джерел створює для сучасного дослідника нові можливості отримання історичної інформації та її інтерпретації. Водночас, слід враховувати, що ретроспективність знаходить відображення в ступені документальності джерел особового походження.

Документальний аспект джерел особового походження є фактором фіксації інформації про минуле. Документальність даного виду джерел нерозривно пов'язана з рівнем участі автора в описуваних подіях. Відповідно, інформаційна цінність окремого джерела особового походження визначається безпосередньою участю в подіях або описом їх зі слів інших. Але при цьому необхідно враховувати таку особливість джерел особового походження, як суб'єктивність документальності, оскільки історична інформація пройшла через свідомість і сприйняття сучасника історичних подій і пов'язана з особливостями пам'яті, особистої біографії, відображенням власних поглядів, переконань автора².

Документування подій має різні форми. На це звернула увагу О. М. Хлитіна в роботі «Исторические источники в историческом познании». Авторка зазначає, що різновиди джерел особового походження були сформовані на основі різних форм документування подій. Користуючись цим підходом вона виділяє мемуари, епістолярні джерела, спогади та щоденники.

¹Курносав А. А. Приемы внутренней критики мемуаров (Воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник) // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. М.: Наука. 1969. С. 492.

²Люцай И. А. Исторические источники личного происхождения и их информационная ценность. [Электронный ресурс] URL: <https://moluch.ru/archive/140/39375/> (дата звертання: 12.01.2021).

При цьому документальність нерозривно пов'язана з часовим фактором і тому кожен вид джерел особового походження має свої переваги та недоліки. Так, на її думку, щоденники та листи за своєю природою більш достовірні, ніж мемуари, адже для них характерна свіжість осмислення подій, як наслідок – більш чіткий їх опис. Мемуари пишуться через значний проміжок часу, тому вони нерозривно пов'язані з питанням суб'єктивності¹. На основі цього дослідниця зробила висновок про рівні суб'єктивності окремих видів джерел особового походження: більш низький рівень суб'єктивності характерний для щоденникових записів і листів, а найвищий – притаманний мемуарам. На нашу думку, підхід авторки є дискусійним, адже насправді складно виявити рівні суб'єктивності джерел особового походження. Варто також враховувати фактор особистих цілей написання твору, що могли бути спрямованими на спотворення відомостей про події, що відбувалися. Також питання суб'єктивності може залежати від специфіки джерел особового походження. Зазвичай вони не націлені на масового читача, проте є виключення, як, наприклад, спогади, мемуари чи навіть щоденники. Інколи автори створюють їх з метою широкого оприлюднення. Це може призвести до збільшення рівня суб'єктивності джерела. Щодо листів, то вони здебільшого не розраховані на масового читача, адже мають конкретного адресата. Виключенням є лише деякі листи ділового характеру, наприклад, листи в редакцію журналу.

Епістолярні джерела є унікальними, адже і за характером матеріалу, і за формою можуть походити на щоденникові записи або ж містити в собі фрагменти спогадів про минуле, але водночас фіксують події, факти, життєві ситуації не з ціллю збереження пам'яті про них для самого автора, його нащадків або майбутніх поколінь, а з метою інформування конкретної особи – адресата, утворюючи, таким чином, епістолярний діалог. Також

¹Хлытина О. М. Исторические источники в историческом познании. [Электронный ресурс] URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-istochniki-v-uchebnomistoricheskom-poznani-traditsii-i-innovatsii> (дата звертання: 12.01.2021).

епістолярні джерела унікальні тим, що в більшості випадків можна чітко визначити час та місце їхнього написання.

Водночас, подібно до спогадів та щоденників, епістолії є цінними джерелами, що дозволяють досліднику реконструювати духовно-емоційний клімат досліджуваної епохи, уявити собі, як сприймалися ті чи інші події людьми, які спостерігали або пережили їх. У цьому сенсі те, що в листуванні відображена суб'єктивна точка зору (яка передає не тільки світовідчуття самого кореспондента, але певною мірою і настрій, властивий їй суспільному середовищу), становить не мінус, а плюс цього виду джерел. Якщо ж листування використовується як джерело фактичної інформації (а вона іноді істотно доповнює або уточнює факти, відомі історику за іншими документами), то суб'єктивна позиція автора може виявитися, навпаки, негативним елементом, вплив якого має бути усунено, шляхом ретельного критичного аналізу.

Увага до специфічних рис епістолярних джерел прикута давно, а саме з XV ст., коли на Русі стали використовуватися спеціальні склепіння епістолярних зразків – письмовники. Вони відігравали важливу роль у поширенні культури написання листів, сприяли спеціалізації епістолярних текстів, закріплюючи їх найбільш характерні риси, пропонували різноманітні варіанти епістолярного етикету в залежності від соціального стану адресата, а також причин, які змусили автора взятися за перо. Письмовники пропонували будувати лист до певної особи за запропонованою схемою, яка складалася з трьох композиційних частин: зачину (початку), основного тексту і укладення (кінця). Один з історичних шляхів розмежування різновидів листування полягав у виробленні більш-менш стійких початкових і заключних формул для кожної групи послань, а також особливих етикетних зворотів для окремих структурних частин епістолярного тексту.

Хоча спроба виділити загальні принципи написання листів була зроблена у XV ст., однак дослідники епістоляріїв, під час публікації листів не звертали увагу на специфічні риси даного виду джерела, у тому числі на

структуру листів. Спроба осмислення специфіки певного епістолярного комплексу з'являється тоді, коли починають з'являтися передмови до публікацій листів.

Публікація вітчизняної епістолярної спадщини має довгий шлях та пов'язана з часом виникнення друкарства на території України. Першим друкованим епістолярієм є 12 листів патріарха Ієремії. У листах, виданих у 1584 році в Острозькій друкарні, йшла мова про григоріанський календар¹. Листи жодним чином не коментувалися. Публікація мала на меті суто оприлюднення декількох листів, пов'язаних певною темою. Відзначимо, що в цей час оприлюднення епістолярних джерел не набуло систематичності.

Лише починаючи з середини XIX ст., до епістолярію звертаються все активніше, адже даний період називають добою розквіту цього виду джерел. Перш за все, мова йде про діяльність О. Лазаревського, який займався вивченням архівних документів доби Гетьманщини та оприлюднив листування Г. Полетики, В. Тарновського, А. Могилянського на сторінках авторитетного історичного часопису «Київська старовина»². Проте листи не коментувалися.

Наприкінці XIX – в першій третині XX ст. до наукового обігу активно вводився епістолярій українських діячів, в якому вагоме місце посідало листування істориків. Спроби видання даного епістолярію пов'язані з роботою Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Осередком публікації епістолярію був історичний журнал «Київська старовина». Зокрема, на сторінках «Київської старовини» були оприлюднені окремі листи М. Драгоманова, Т. Шевченка, О. Бодянського та М. Костомарова. Історіографи вважають ці публікації поштовхом до початку ґрунтовного дослідження вітчизняної епістолярної спадщини, адже саме на даному етапі починаються

¹Замлинский В. А., Дмитриенко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 309.

²Москвич Л. Г. З історії становлення джерелознавства України // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. К., 1986. С. 197.

спроби осмислення цих джерел¹. Дослідники епістолярію почали звертати увагу на риси листів та групувати їх. Наприклад, Ігнат Житецький опублікував листування М. Костомарова та П. Куліша. Автор виділив приятельські та ділові листи істориків та зазначив, що приятельські листи значно більші за об'ємом, ніж ділові та можуть поєднувати декілька тем. А от ділові листи надсилаються з метою повідомити певну інформацію. Часто ділові листи не мають відповіді. Проте метою оприлюднення листів було не осмислення їх з тематичної чи жанрової сторони. Як зазначає сам автор, завдання публікації листів обмежене: додати до біографії досліджуваних істориків нові документи та виявити нові риси особи².

Поряд із публікацією спостерігається використання епістолярних джерел у біографічних, мистецтвознавчих та багатьох інших дослідженнях. Історик В. Максименко зазначає, що першим вченим, який досліджував образ особистості за листами був професор Московського університету Тимофій Грановський. Історик сконцентрував свою увагу на листах німецького історика античності Б. Нібура³. Проте, Тимофія Миколайовича, як історика-медієвіста, цікавив не джерелознавчий аналіз листів, а внесок Б. Нібура до вивчення історії античності та середньовіччя.

Найпершими дослідниками, які присвятили спеціальні дослідження епістолярію як історичному джерелу були К. Бестужев-Рюмін та В. Іконніков. Варто зазначити, що К. Бестужев-Рюмін підкреслював значення епістолярних джерел не лише як допоміжного біографічного джерела, а й наголошував на демонстрації характеру людини у листах, її світогляду та стосунків з оточуючими, а також характеристики певної епохи. Історик акцентував увагу на характеристиці найбільш інформативних, на його погляд, епістолярних комплексів, що були доступні для вивчення в ті часи.

¹Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – поч. XX ст. Методичні рекомендації. К., 2000. С. 5.

²Житецький І. Куліш і Костомаров: надруковане листування 1860-1870-х рр. // Україна, 1927. Кн. 1-2 (21). С. 39.

³Максименко И. В. Евгений Щепкин о Леопольде Ранке: Опыт биоисториографического исследования // Записки історичного факультету. Одеса. 1995. Вип. 1. С. 126.

Особливо високо він оцінював епістолярій Володимира Мономаха та Олега Святославовича. Своїм думкам щодо епістолярних джерел К. Бестужев-Рюмін присвятив розділ «Про письма» у власному курсі з російської історії¹.

У свою чергу, В. Іконніков називав епістолярій особливим історичним джерелом. Він ототожнював листування зі щоденниками, що мали вигляд листів. Історик, досліджуючи епістолярну культуру, виокремив XVIII ст. та назвав його «золотим віком» листування. Одночасно, В. Іконніков зробив спробу дослідити епістолярний корпус М. Грека – відомого релігійного публіциста XV ст.²

Зацікавленість епістолярними джерелами значно зросла після революційних подій 1917–1921 рр., що пояснюється зміною світогляду істориків внаслідок соціальних перетворень. І. Войцехівська зазначає, що в журналах першої половини XX ст. починають переважати тематичні вибірки з приватного листування³. З'являлись принципи та традиції публікації епістолярних джерел, що пов'язані з появою передмов до публікацій листів, розлогих класифікацій листів, велика увага почала приділятися текстологічним особливостям листів, типології тексту⁴.

У другій половині XX ст. з'являються принципи видання епістолярних джерел. Державний історичний музей в Москві в 1968 році провів наукову конференцію, де обговорювались питання роботи з приватними листами як історичними джерелами⁵. С. Дмитрієв у своїй доповіді окреслив проблеми збирання, вивчення та публікації приватних листів XIX ст., торкнувся проблем зовнішньої критики джерел та специфічних рис епістолярію. Стосовно специфіки листів, важливим питанням стало поняття одиниці епістолярного тексту: безпосередньо лист, лист з відповіддю чи епістолярний комплекс двох кореспондентів? Історик схилився до останнього варіанту⁶.

¹Бестужев-Рюмин К. Русская история. СПб., 1872. Т. 1. С. 76 – 86.

²Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: неznана спадщина // Пам'ять століть. 1999. № 4. С. 73 – 75.

³Там само. С. 76.

⁴Халанский М. Материалы для биографии А.А.Потебни // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. XVIII. Издан в честь проф. Н.Ф. Сумцова. Х., 1909. С. 10.

⁵Кошман Л. В., Эймонтова Р.Г. С.С. Дмитриеву – 80 лет // История СССР. 1986. № 4. С. 135.

⁶Ясман З. Д. Частная переписка как исторический источник // История СССР. 1968. № 2. С. 224.

Інші учасники конференції не погодились з даним твердженням та висловили думку про те, що одиницею епістолярного джерела має бути лист, адже багато епістолярних джерел розкидані по різних архівних фондах і віднайти повне листування двох кореспондентів складно, іноді – просто неможливо, через втрату частини комплексу. А деякі види листів просто не передбачають фідбеку на них¹.

Кінець 60-х років XX ст. пов'язаний з розвитком спеціальних історичних дисциплін. Наприклад, саме в цей час епістолологію почали вважати спеціальною дисципліною, в деяких університетах з'явилися курси з даного предмету, а в 1971 році В. Сметанін зазначив, що для історичної науки надзвичайно актуальним є дослідження історії листування, починаючи з найдавніших часів до сьогодення. Також історик наголосив, що одночасно треба займатись розробкою методів вивчення епістолярних джерел².

Починаючи з 90-х років XX ст. значно активізувався процес публікації джерел особового походження, в тому числі і листів. Їх почали використовувати в дослідженнях ментальності соціальних груп, історії емоцій тощо. Загалом, за останні двадцять років відбулися колосальні зміни в науці та соціальному житті – пріоритетним завданням стала об'єктивна інтерпретація минулого та повернення до наукового середовища заборонених радянською владою імен³.

Важливою подією у вітчизняній історіографії стало видання посібника, в якому розглядалися спеціальні історичні дисципліни. Один із розділів був присвячений епістолології. Автори висвітлили розвиток цієї дисципліни, визначили її предмет, презентували класифікацію епістолярних джерел, звернулись до історії оприлюднення приватного листування⁴. Предметом епістолології автори назвали вивчення приватного листування. У свою чергу,

¹ Ясман З. Д. Частная переписка как исторический источник // История СССР. 1968. № 2. С. 224.

² Сметанин В. А. Эпистолагафия: методологическая разработка к спец. семинару. Свердловск. 1970. С. 216.

³ Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. Вип. 3. С. 80.

⁴ Замлинский В. А., Дмитриенко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 307-311.

ділове, комерційне та інше листування було віднесено до діловодних джерел¹.

Згодом, почали видаватись численні статті, присвячені дослідженню епістолярних джерел. Варто відмітити М. Дмитрієнко та І. Войцехівську, які дослідив історію становлення та розвитку листування як у багатьох державах, так і в Україні, окреслили проблеми у вивченні епістолярних джерел². Також дослідниці розглянули перші класифікації листів, які з'явилися ще у XVIII, визначили функції листування. Історикині стали чи не першими, хто підкреслив високій інформаційний потенціал епістолярних джерел, що поєднує в собі різні шари інформації.

Оформлення епістолярію до самостійної групи джерел особового походження відбулось завдяки їх специфічним рисам: формі документування подій, направленості до конкретного адресату та можливості точного встановлення дати написання. Листи як джерело з вивчення аспектів соціального життя та культури почали використовуватись дуже давно. Проте використання інформації з листів було спонтанним та не несло осмислення та аналізу епістолярного жанру. Серед всіх видів наративних джерел листи досліджені в джерелознавчому аспекті найменше. Як ми бачимо, лише з XX ст. почались дослідження та рефлексія відносно сутності цього жанру та його місця серед форм писемної культури, існування текстів та комунікаційних засобів.

1.2 Проблеми класифікації епістолярних джерел

Питання класифікації історичних джерел тісно пов'язане з цілями та завданнями дослідження. Метою класифікації є створення образу джерела, що полягає в їхньому групуванні, пошуку потрібної інформації, виявленні

¹Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. Вип. 3. С. 87.

²Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. К., 1998. Ч. 2. С. 31.

матеріалу, що підлягає обробці. Класифікація допомагає створити таку систему внутрішніх зв'язків, яка б могла розкрити зміст джерела. Джерела особового походження можна класифікувати за різними принципами, в залежності від цілей дослідження. Для успішного опрацювання джерел дослідник має поєднати класифікацію джерел з методикою їхнього вивчення¹.

Вчені називають класифікацію джерел логічною операцією, що полягає в поділі досліджуваних об'єктів на окремі види і класи за виявленими співпадіннями та розбіжностями, на основі інформації про їхній закономірний зв'язок. Причому ознаки, на основі яких проводиться класифікація, повинні бути не випадковими, а істотними. Актуальність класифікації джерел викликана потребою розібратися в усій масі історичних джерел, кількість яких постійно збільшується та з найбільшою повнотою виявити джерела з певної теми, визначити методи їхнього наукового вивчення².

Важливим теоретичним питанням при розробці системи класифікації історичних джерел є вибір підстави їхнього поділу. Наукове значення класифікації залежить від того, наскільки правильно обраний принцип поділу джерел і з якою послідовністю він застосований³.

Варто звернути увагу на основні класифікаційні поняття, такі як «тип», «рід», «вид»⁴. До цих понять почали звертатись, починаючи з 1975 року, у зв'язку з запропонованою в цьому році класифікацією Л. Н. Пушкарьова. За словами історика, основою класифікації історичних джерел має бути основна властивість джерела – тип історичного джерела. Типи передбачають найбільш широкі категорії джерел, які відрізняються один від одного способом зберігання та кодування інформації. Тому основними типами

¹ Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 34.

² Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации / И. Д. Ковальченко // История СССР. М., 1982. № 3. С. 71-72.

³ Там само.. С. 121.

⁴ Голиков, А. Г., Круглова, Т. А. Источниковедение отечественной истории // «Академия». М., 2008. С. 128.

історичних джерел за класифікацією Л. Н. Пушкарьова стали писемні, речові, усні, етнографічні джерела, дані мови, кіно-, фото- документи, фоно- документи¹. Вчений підкреслював, що спосіб кодування інформації в джерелах дозволяє виділити не лише суто типи джерел, а й пояснити появу перехідних типів, підкреслити непереривність поділу та можливість виникнення нових типів історичних джерел. Стало очевидним, що кожен тип джерел потребує своєї методики вивчення, адже способи кодування інформації в джерелі кожного виду різні, отже і підхід до вивчення має бути різним².

Поняттям «рід» Л. Н. Пушкарьов іменував поділ історичних джерел на документальні та оповідні³. Даний поділ джерел був відомий ще з 30-х років XIX ст., проте в різний час іменувався «категоріями», «групами», «розрядами»⁴. Проте Л. Н. Пушкарьов зазначив, що родом може бути кожна група предметів, до складу якої входять інші групи, які варто звати «видами». Найбільш чітко використання класифікації за родами можна простежити на прикладі письмових джерел. Всі роди письмових джерел можна розділити за видами – комплексами письмових джерел, які мають схожі риси в структурі та внутрішній формі. Історик підкреслює, що кількість видів може постійно зростати. Деякі види письмових джерел, які мають спільне походження, форму та зміст можуть бути об'єднані у певні категорії – розряди. Наприклад, розряд історичних праць вміщує літописи, хроніки чи аннали, а розряд джерел особового походження вміщує мемуари, щоденники, листи, автобіографії⁵. Та й на цьому класифікація не зупиняється, адже за певними критеріями, які встановлює дослідник, можна розподілити на групи кожен з елементів розряду. Наприклад, основним

¹ Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 88.

² Там само. С. 102.

³ Там само. С. 147.

⁴ Наумов, Е. Ю. Частная переписка XIX – начала XX вв. как объект археографического анализа // Археографический ежегодник за 1986. М., 1987. С. 35–45.

⁵ Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 138.

критерієм для класифікації джерел особового походження є можливість встановлення комунікативних зв'язків. Тому джерела особового походження можна поділити на автокомунікативні джерела, такі, як щоденники, та джерела міжособової комунікації. Групу джерел міжособової комунікації можна поділити на джерела, що мають фіксованого адресата, як епістолярні джерела, та джерела з невизначеним адресатом – мемуари, сповіді¹.

Утім, ці групи також неоднорідні за своїм складом, тому проаналізуємо підходи до класифікації епістолярних джерел, які можуть бути розподілені на підгрупи, в залежності від критерію, встановленого дослідником. Тому, в ході нашого дослідження варто розглянути вже запропоновані істориками підходи до класифікації епістолярних джерел з метою подальшого вивчення методики роботи з епістолярними джерелами.

Найпершим дослідником, який зробив спробу класифікації листів, був Феофан Прокопович. У серії трактатів «Десять книг про мистецтво риторики» він класифікував листи за жанровою специфікою та виділив дорадчі, стримувальні, стимулюючі (заохочувальні), втішливі, подячні листи². Аби розподілити листи за жанрами автор звернув увагу на комунікаційні зв'язки адресатів та функцію листів. Дорадчі листи носили діловий характер та, зазвичай, не передбачали відповіді. Стримувальні та стимулюючі листи могли мати як діловий, так і приватний характер, в залежності від мети написання листа та адресата. Втішливі та подячні листи мали зазвичай приватний характер, адже адресатами таких листів були колеги, друзі чи родичі. На нашу думку, така класифікація не є досконалою, проте має ряд переваг, адже дає можливість досліднику виділити епістолярні традиції кожного жанру джерел. Оскільки кожний жанр листів спрямований на певного адресата, то має певну форму написання: композиція листів має шаблон, де початок та кінець пишуться ніби за трафаретом, зміст основної частини залежить від ситуації спілкування, відносин кореспондентів чи

¹ Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования. М., 1986. С. 239.

² Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. К., 1999. № 4. С. 75.

ступеня офіційності листа. Тому, до жанрової класифікації листів звертаються не лише історики, а й літературознавці, з метою вивчення епістолярію як джерела з історії культури¹.

Зокрема, жанрового підходу до класифікації епістолярних джерел дотримується І. А. Федосова – авторка посібника «Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв.» 1970 року. Вона зазначає, що класифікація за жанрами є найбільш доречною, адже залежать від статусу та взаємозв'язків кореспондентів². Посилаючись на роботи Феофана Прокоповича, авторка підтримує його класифікаційний підхід, проте зазначає, що до виділених дослідником груп, можна додати розповідні, вітальні, прохальні та запрошувальні листи. Перевагою такого підходу до класифікації авторка зазначає змogu дослідника самому створювати класифікацію листів, яка б відповідала його дослідженню³.

М. Бойцов, дослідник приватного листування учасників подій 1812 року, також звернувся до жанрового підходу в класифікації листів. Автор зазначає, що з широкого спектру листів для свого дослідження обрав побутові листи, проте наголосив, що ділових листів з теми дослідження значно більше. Дослідник виділив у побутовому епістолярії листи-розповіді, заохочення, роздуми та описові листи, враховуючи мету свого дослідження⁴.

В. Іконніков під час дослідження епістолярію М. Грека користувався розподілом листів за призначенням. Історик виділив ділові та приватні листи⁵. Ділові листи надсилались керівним органам чи установам, у тому числі редакціям газет, з метою надання певної інформації. У свою чергу, приватні листи надсилались колегам, друзям чи членам сім'ї. На нашу думку, такий підхід до класифікації листів є недоречним адже не розкриває в повній мірі всю специфіку та багатогранність даного виду джерел.

¹Наумов Е. Ю. Семейная и дружеская переписка Чичериных как источник изучения их эпистолярной культуры // Источниковедческие и историографические аспекты русской культуры. М., 1984. С. 91.

² Федосова И. А. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв. М., 1970. С. 354.

³ Там само. С. 356.

⁴ Бойцов М. Вести из Двенадцатого года // К чести России: Из частной переписки 1812 года. М., 1988. С. 5.

⁵ Войцехівська І. Володимир Іконніков: Джерелознавчі студії. К., 1999. С. 148.

До розподілу листів за призначенням схилялися й інші історики, у тому числі авторка курсу з джерелознавства СРСР, створеному у 1940 році С. А. Нікітіна. Вона зазначала, що приватні листи були виключно засобом обміну приватною інформацією, а ділові листи можна вважати джерелом для ознайомлення з історією суспільної думки¹. З твердження авторки зрозуміло, що приватні листи наприкінці першої половини ХХ ст. не розглядались джерелознавцями в якості повноцінного історичного джерела.

Наступним критерієм для класифікації листів є зміст джерела. За радянської доби перша спроба класифікації листів за змістом була реалізована в 1975 році літературознавцем Д. Урновим на сторінках видання «Епістолярна література». Дослідник виділяє листи-визнання та листи-послання. Листи, які мають важливі свідчення чи донесення інформації, літературознавець називає документальною літературою². У листах-визнаннях йшла мова про узгодження певних питань, тому вони зазвичай носили діловий характер. Листами-посланнями автор називає все інші листи. Дана класифікація схожа на класифікацію за призначенням, проте головну роль тут відіграє зміст листів, а не його отримувач.

Більш розгалуженої форми класифікація листів за змістом набула в дослідженні В. Замлинського, М. Дмитрієнко та Т. Балабушевича. Автори посібника «Спеціальні історичні дисципліни» зазначають, що листи як історичне джерело, умовно поділяються на групи, а саме – присвячені діловим питанням: листи соціального, політичного, наукового та культурного характеру; листи інтимного характеру: побутові, особисті листи та листи про сімейні відносини³. Дана спроба класифікації листів за змістом стала однією з перших класифікацій епістолярію. Також дослідники окремо виділили листи козацької старшини та їхніх нащадків ХVIII ст., де використали критерій призначення листів та виділили приватний та діловий епістолярій.

¹ Курс источниковедения истории СССР. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 1890-х гг.). М., 1940. Т. II. С. 144–145.

² Урнов Д. М. Эпистолярная литература // Краткая литературная энциклопедия. М., 1975. Т. 8. С. 918.

³ Замлинський В. А., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 307.

Серед листів XIX ст., на їхню думку, з'являється новий окремий вид – публіцистичні листи¹.

Заслуговує на увагу спроба класифікації листів за змістом московської дослідниці Є. Марасиної. Вона класифікувала епістолярні джерела наступним чином: до першої групи відносяться традиційно-ритуальні листи, до другої групи – інтимно-емоційні листи, третю ж групу складають інтелектуально-емоційні листи². Також авторка наголосила, що неможливо виділити сталу класифікацію епістолярію, адже, беручи за критерій класифікації функції листа, можна окреслити вже інші групи епістолярію: листи повідомлення, відповіді, подяки, запрошення, вітання, рецензії, звіти і т. д. І таких критеріїв для класифікації безліч³.

Загалом варто відмітити, що серед критеріїв для класифікації листів, найбільш вживаним є критерій змісту, адже він дозволяє дослідникові створити найбільш розгалужену систему епістолярних джерел та адаптувати її під власне дослідження. Тому вдосконалити, розширити чи запропонувати свою класифікацію епістолярію за змістом намагались багато істориків, в той час коли лише деякі науковці звертались до критеріїв жанру та призначення.

Українські історикині М. Дмитрієнко та І. Войцехівська вважають, що вдала класифікація епістолярних джерел полягає в поєднанні всіх критеріїв для класифікації даного виду джерел. Тому дослідниці в першій на території незалежної України статті, присвяченій епістолографії, пропонують зовсім нову класифікацію епістолярних джерел. Вони запропонували класифікувати джерела, враховуючи такі відомості, як соціальне становище кореспондентів, відносини адресатів, епістолярний етикет наведеної епохи, місце і час написання, тематику і жанр листів, хронологію, інтенсивність⁴, тобто авторки запропонували поєднати всі існуючі критерії для класифікації листів. На

¹Замлинський В. А., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 310.

²Марасинова Е. Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). М., 1999. С. 43.

³Там само.

⁴Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К., 1998. Ч. 2. С. 31.

нашу думку, пропозиція М. Дмитрієнко та І. Войцехівської є найбільш вдалою, адже така класифікація не буде мати рамок та обмежень. Дослідникові буде легко адаптувати класифікацію під власне дослідження та підібрати методи дослідження листів, згідно до класифікації. Гнучка класифікація епістолярних джерел дає змогу значно розширити інформаційний потенціал епістолярних джерел, шляхом збільшення цілей їх вивчення. На жаль, дослідниці не представили розширену класифікацію, а обмежились лише критеріями, залишивши дане питання на розсуд дослідників.

Традиційно епістолярні джерела відносять до джерел особового походження. Водночас, ця група також є неоднорідною за своїм складом. Дослідниками епістолярних комплексів були виділені ряд критеріїв (жанр, призначення, зміст), які дозволяють визначити підгрупи епістолярних джерел. Нами виявлено, що найбільш інформативним є критерій класифікації за змістом, адже можна створити розгалужену систему видів листів, тим самим збільшивши інформаційний потенціал дослідження. Проте, для успішного осмислення епістолярію як історичного джерела треба виробити класифікацію, яка б об'єднувала всі критерії та дала змогу дослідникові адаптувати класифікацію під власне дослідження, збільшити кількість методів дослідження даного виду джерел.

1.3 Сучасні підходи до вивчення епістолярних джерел

При вивченні епістолярних джерел варто користуватися підходами, які б дозволили отримати значний об'єм прихованих відомостей як про одну особистість, так і про соціальну групу, до якої належить автор листа, виявити причини та тематику листувань, дослідити специфіку листів та еволюцію епістолярного етикету тощо. Розкрити ці питання нам допоможуть метод джерелознавчого та текстологічного аналізу та метод контент-аналізу.

І. Д. Ковальченко зазначав, що джерелознавчий аналіз письмових джерел полягає в їхній критиці. У ході джерелознавчого аналізу повинні вирішуватись такі питання вивчення історичних джерел, як визначення зовнішніх особливостей джерела, встановлення його достовірності, встановлення авторства джерела, часу та місця його створення, причини та мотиви виникнення тексту, його повнота та інформаційний потенціал, наукова важливість. Важлива роль у джерелознавчому аналізі відводиться дослідженню тексту, коли потрібно виявити його початковий або останній варіант, доповнення, копії чи редакції тощо. З вивченням змісту тексту пов'язане питання виявлення місця, часу та авторства джерела¹.

Питання структури джерелознавчого аналізу викликало дискусію наприкінці ХХ ст. М. Г. Георгієва пропонувала виділити три етапи джерелознавчого аналізу, а саме: евристичний, що полягав у пошуку та зборі джерел для створення джерелознавчої основи дослідження; текстологічний – вивчення джерела з метою виявлення авторського смислу, тобто розуміння того, що хотів сказати автор; герменевтичний, що відповідав за вивчення якості тексту, його достовірності, об'єму, об'єктивності та суб'єктивності². Герменевтичний етап аналізу повинен дати оцінку перспективності використання джерела в історичному дослідженні. Проте, багато істориків не погодились з таким поділом і запропонували розглядати текстологічну характеристику джерела не в межах джерелознавчого аналізу, а в якості самостійного підходу до вивчення джерел³.

О. М. Медушевська запропонувала будувати джерелознавчий аналіз з урахуванням специфіки дослідження та праці джерелознавця в цілому⁴. За словами дослідниці, щоб окреслити етапи джерелознавчого дослідження, варто пам'ятати про його цілі – встановлення достовірності та повноти

¹Ковальченко И. Д. Предмет и задачи источниковедения / И. Д. Ковальченко, С. В. Воронкова, А. В. Муравьев // Источниковедение истории СССР. М., 1981. С. 11-13.

²Георгиева Н. Г. Историческое источниковедение: проблемы теории, истории и методики // Вестник РУДН. Серия «История России». М., 2003. № 3. С. 244–246.

³Там само. С. 250.

⁴Медушевская О. М. Структура источниковедческого исследования // Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории. М., 1998. С. 131.

джерела, його інформаційний потенціал та можливість відповіді на питання певного джерелознавчого дослідження та оцінка джерела з боку наукової цінності. Тому, загалом, завдяки джерелознавчому аналізу треба вивчити джерело всебічно, щоб мати можливість відповісти на ці питання, що є цілями даного виду аналізу історичних джерел¹.

Вивчення епістолярних джерел за допомогою джерелознавчого аналізу варто розпочати з історичних умов появи джерела. Лист є продуктом цілеспрямованої діяльності певної людини и виник через певні політичні, економічні, культурні, а частіше побутові чи робочі умови. Тому дослідникові епістолярію важливо вміти розуміти ту історичну реальність, за часів якої був написаний лист. Нехтуючи історичними умовами створення даного джерела, важко вирішити питання новизни, унікальності чи навіть типовості досліджуваного епістолярного комплексу. У свою чергу, вивчення походження листа неможливе без дослідження питань атрибуції, дати та місця створення листа².

Лист є чи не єдиним джерелом, яке створене для певної людини. В епістолярному спілкуванні беруть участь дві особи, тобто безпосередньо автор листа та адресат. Тому для листа існує два шляхи атрибуції. Зрозуміло, що часто листи залишаються в адресата. Стосовно нашого дослідження, то листи осідали в архівах істориків, які виступали адресатами в епістолярному зв'язку. Тому проблема виявлення адресата листування не є для джерелознавця складною. Проте буває що за певних обставин єдиним збереженим джерелом тексту листа є його чорновий варіант з авторського архіву. За такої обставини адресата листа треба шукати за звертанням³. Також за умов відсутності підпису листа, автора можна знайти одним із методів атрибуції – аналізом почерку. Та на нашу думку, цей спосіб не можна вважати в повній мірі дієвим, адже почерк людини може змінюватись під

¹ Медушевская О. М. Структура источниковедческого исследования // Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории. М., 1998.. С. 146.

² Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия // Принципы издания эпистолярных текстов: Сборник. М., 1964. С. 44.

³ Там само. С. 46–54.

впливом багатьох життєвих факторів, як зміна віку, місця чи навіть обставин написання листа¹.

Для пошуку автора чи адресата листа вагому роль відіграє його зміст, де можна дізнатись про сферу інтересів кореспондентів або їхні відносини. Напевно, варто підкреслити, що тут вагому роль відіграє метод психоаналізу, коли дослідник, шукаючи автора листа чи адресата за змістом даного джерела, намагається уявити причини листування двох особистостей, стати повноцінним учасником листування, уявивши себе членом епістолярного діалогу. Проте, перш за все, треба починати з виділення кола спілкування особистості за допомогою допоміжних джерел².

Стосовно датування джерела, варто підкреслити, що лист завжди має дату написання, відправлення та отримання. Головною датою є та, яка вказує на конкретний час написання листа, інколи датою може бути проміжок часу написання листа. Дату написання завжди вказує автор, проте вона може бути неповною, тобто вказується лише число або число та місяць, без зазначенням року³. Джерелознавці пропонують користуватись довгостроковим календарем або ж самостійно зробити хронологічну таблицю з метою виявлення років, коли дане число припадало на певний день тижня або ж місяця. Також визначити приблизну дату написання листа можна за штемпелем, який ставиться на конверті на пошті. Також можна пошукати печатки або ж філіграні на самому папері, щоб визначити дату написання листа⁴.

При неможливості встановлення дати написання листа зазначеними способами, дослідник повинен звернутись до змісту листа, де можуть бути вказані певні історичні події, які допоможуть орієнтовно визначити дату

¹ Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х-1880-х гг. как исторический источник. Санкт-Петербург, 2015. С. 49.

² Там само.

³ Русина Ю. А. Методология источниковедения. Учебное пособие. Екатеринбург, 2015. С. 200-201.

⁴ Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х-1880-х гг. как исторический источник. Санкт-Петербург, 2015. С. 50.

створення джерела. При цьому слід брати до уваги багато факторів, такі, як біографію автора та адресата, місце написання листа¹.

Як ми бачимо, датувати листи можна завдяки багатьом способам. Пропонуємо розділити способи датування на групи. Деякі впевнено можуть допомогти дослідникові датувати епістолярій – дата автора, що вказана на початку або в кінці листа, дата на конверті, філіграні, згадка в листі певної історичної події з вказівкою часу. Ці способи можна назвати прямими або ж головними. Коли дослідник користується для датування листа фактами про події, що не мають вказівок на дату чи вивчає біографію членів епістолярного діалогу за іншими джерелами – такий спосіб датування можна назвати побічним або ж другорядним. Проте слід пам'ятати, що коли треба датувати епістолярій, де немає чітких вказівок на дату створення, слід брати до уваги цілий комплекс шляхів виявлення датування. Будь-яку дату слід перевіряти за всіма окресленими способами.

Говорячи про місце написання листа, треба підкреслити, що це важливий етап джерелознавчого аналізу, який пов'язаний з датуванням. Коли ми маємо один з цих показників, інший виявити значно легше. Місце написання листа прямо пов'язане з місцем перебування автора та адресата². Очевидно, що коли учасники епістолярного діалогу знаходяться в різних містах, то листування є єдиним способом підтримки між ними зв'язку, стаючи головним шляхом спілкування. У випадку, коли особи знаходяться в одному місті, то листування стає допоміжним способом в їхньому спілкуванні, тематика таких листів нерізноманітна. Об'єм таких листів теж значно менший. Тому дослідження місцезнаходження членів епістолярного діалогу один відносно одного грає значну роль під час вивчення їх епістолярного комплексу.

¹ Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х-1880-х гг. как исторический источник. Санкт-Петербург, 2015. С. 50.

² Прохоров Е.И. Издание эпистолярного наследия // Принципы издания эпистолярных текстов: Сборник. М., 1964. С. 48.

Наступний етап дослідження полягає в аналізі змісту листування, який пов'язаний зі встановленням достовірності описуваних відомостей та інформаційного потенціалу епістолярних джерел.

Перш за все, важливо відмітити, що аналіз змісту епістолярних джерел є дієвим всередині певного епістолярного комплексу, адже листи двох кореспондентів пов'язані між собою багатьма факторами, які впливають на аналіз листування. Тому, спочатку перед дослідником стоїть задача пошуку цілісного тексту листування, щоб робити висновки, спираючись не на поодинокий лист, а на листування в цілому¹. Для успішного дослідження інформаційного потенціалу листування, джерелознавець має перш за все встановити рівень епістолярних відносин кореспондентів, адже лист виступає відображенням ставлення кореспондентів один до одного. Вивчення відносин кореспондентів пояснює причини виникнення між ними епістолярних зв'язків та впливає на тематику листування та його стиль². До уваги слід брати і індивідуальну манеру епістолярного спілкування кореспондентів, яка залежала від етикету певного часу та мала свої традиції³.

Висновок про інформаційний потенціал листування допоможе зробити тематика листування, адже одні теми можуть бути стандартними в епістолярному спілкуванні двох особистостей, а деякі теми можуть вибиватись з суцільного ряду листування. Тоді дослідник зможе вичленувати з листів певну інформацію, яка не набула висвітлення в науковому середовищі⁴. Загалом, у ході аналізу тексту листів, дослідник робить шлях від одного листа до епістолярного комплексу і знову повертається до окремого листа.

Сукупність означених джерелознавчих підходів допоможе цілісно дослідити епістолярні джерела. Проте дана схема аналізу листів може зіштовхнутись з певними труднощами. Найпоширенішою проблемою є

¹ Русина Ю. А. Методология источниковедения. Учебное пособие. Екатеринбург, 2015. С. 200.

² Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод. М., 1989. С. 132.

³ Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х-1880-х гг. как исторический источник. Санкт-Петербург, 2015. С. 53.

⁴ Там само. С. 54.

вірогідність неможливості встановлення повного тексту листування. Тоді дослідник має спробувати частково реконструювати втрачену частину тексту листування. Це можливо зробити, якщо є відомості про адресата та його відносини з автором листа. Утім, такий варіант можливий лише у випадку, коли листування було єдиним способом підтримки зв'язку між особистостями. У випадку, коли листування було лише допоміжним способом підтримки спілкування, заповнити білу пляму в листуванні майже неможливо, адже листи можуть бути непов'язані між собою¹. Тим не менш, в інших випадках, джерелознавчий аналіз епістолярію є дієвим способом дослідження джерела.

Важливим аспектом дослідження епістолярних джерел є текстологічний аналіз, який часто розглядають як частину джерелознавчого аналізу. В нашому дослідженні ми розглядаємо текстологічний аналіз як окремий підхід у вивченні джерел особового походження, адже підхід вирішує широкий спектр задач дослідження. Він пов'язаний з історією тексту джерела. Текстологічний аналіз направлений на вивчення різних варіацій досліджуваного тексту. Це і правки та зміни в тексті, і співвідношення початкового та кінцевого варіанту, дослідження редакцій тексту². Якщо говорити про листи, то текстологічний аналіз має допомогти виявити особливості створення листа, охарактеризувати роботу автора над ним та показати використання даного джерела в подальшому історичному дослідженні. Текстологічний аналіз стосується вивчення причин та умов появи та редагування тексту³.

Питання текстологічного аналізу тісно пов'язане з семіотичними елементами⁴. Дослідники роблять акцент на знаковій системі в листах, адже епістолярні джерела є писемними пам'ятками і в їхній основі лежить текст —

¹ Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия // Принципы издания эпистолярных текстов: Сборник. М., 1964. С. 49-50.

² Русина Ю. А. Методология источниковедения. Учебное пособие. Екатеринбург, 2015. С. 196.

³ Там само. С. 197.

⁴ Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации. (К постановке проблемы) // История СССР. 1982. № 3. С. 144.

знакова система, разом з усіма поправками в тексті, надписами та виправленнями. Сюди також відноситься навіть епістолярний етикет, що змінювався впродовж епох, формуючи нові форми написання тексту, використовуючи нові знаки письма і т. д. Тому лист можна назвати не текстом, а комплексом текстів зі своїми властивостями. На основі цього можна стверджувати, що кожен лист є унікальною та неповторною семіотичною системою. Семіотичний аналіз допомагає виявити ключові слова в тексті, що є знаковими для всього досліджуваного епістолярного комплексу¹.

Хоча текстологічний аналіз часто застосовують у філологічних дослідженнях з метою відібрати найбільш вдалий варіант тексту для публікації, для історичного дослідження джерела, у тому числі епістолярію – текстологічний аналіз має виявити всі етапи формування тексту, починаючи від задуму написання листа до його кінцевого вигляду. Це важливий етап роботи з епістолярієм, на основі якого з'являється загальна характеристика джерела та формується основа для введення його до наукового обігу².

На сучасному етапі розвитку методології історії активно залучаються міждисциплінарні підходи, що полягають у використанні деяких способів аналізу історичних джерел за допомогою методів суміжних дисциплін. Наприклад, зближення історичної науки з соціологією дозволило використовувати соціологічні способи аналізу, одним з яких став контент-аналіз. Він пов'язаний зі збором кількісних даних про певний процес чи явище в досліджуваному джерелі: книзі, газеті, статті чи, як у нашому випадку, листі³.

Контент-аналіз передбачає два напрямки аналізу тексту – кількісний та якісний аналіз. Коли мова йде про кількісний аналіз, то досліджують

¹ Паперно И. А. Переписка как вид текста. Структура письма // Тартуский государственный университет. Тарту, 1974. Вип. 1 (5). С. 214-215.

² Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. М., 1996. С. 111.

³ Рафалюк О. Е. Междисциплинарные методы изучения прошлого: применение контент-анализа в исторических исследованиях. URL: <https://www.science-education.ru/pdf/2015/2/301.pdf> (дата звертання: 02.02.2021).

характер вибірки слів чи тестів. Даний напрям дозволяє простежити частоту появи в тесті джерела певних характеристик змісту. При якісному аналізі простежують символи, контекст їхнього використання та інтерпретацію¹.

Контент-аналіз будь-якого джерела є ефективним, коли вдало поєднуються підходи кількісного та якісного аналізу тексту джерела. Під час історичного дослідження, контент-аналіз полягає в створенні бази даних, найчастіше за допомогою програми Microsoft Access. Для цього треба пам'ятати, що контент-аналіз складається з певних етапів. По-перше, це вмiле розділення досліджуваного тексту на смислові одиниці та визначення їхнього значення та взаємозв'язків. У нашому дослідженні цей етап пов'язаний з дослідженням кожного листа за визначеними критеріями для майбутнього підрахунку: географія листування, коло спілкування, тематика, характеристика подій (головні чи другорядні події, стан здоров'я тощо). Даний етап є частиною якісного аналізу джерела. По-друге, це підрахунок частоти використання смислових одиниць або об'єму, які вони займають у тексті за допомогою побудови запитів бази даних. Це вже кількісний підхід. По-третє, висвітлення отриманих результатів контент-аналізу, що знов-таки є якісним підходом².

Контент-аналіз дозволяє швидко систематизувати джерела та виявити проблеми певного епістолярного комплексу³. Даний підхід є продуктивним, та не може охопити всю повноту змісту досліджуваного тексту. Тому дослідник не має зупинятись лише на цьому підході, його використання має доповнюватись іншими підходами до дослідження історичних джерел⁴.

Розглянувши дані підходи до вивчення епістолярних джерел можна стверджувати, що на сучасному етапі історичних досліджень склалась

¹ Олейник А. Н. Триангуляция в контент-анализе. Вопросы методологии и эмпирическая проверка // Социологические исследования. 2009. № 02. С. 66.

² Рафалюк О. Е. Междисциплинарные методы изучения прошлого: применение контент-анализа в исторических исследованиях. URL: <https://www.science-education.ru/pdf/2015/2/301.pdf> (дата звертання: 02.02.2021).

³ Марасинова Е. Н. Эпистолярные источники о социальной психологии российского дворянства (последняя треть XVIII в.) // История СССР. 1990. № 4. С. 169.

⁴ Марасинова Е. Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 1999. С. 55.

змістовна методологічна база для роботи з джерелами, виведений алгоритм дослідження епістолярію. Проте розробка загальної методики роботи з епістолярними джерелами залишається важливим історіографічним завданням. Як ми бачимо, актуальними є не лише загальноісторичні підходи аналізу писемних джерел, на сьогоднішньому етапі джерелознавчих досліджень історики користуються підходами з суміжних до історії дисциплін – соціології, психології, філології тощо. Це дозволяє стверджувати, що лист є не лише історичним джерелом, а й соціокультурним феноменом з точки зору багатства інформаційного потенціалу.

Підсумовуючи результати даного етапу нашого дослідження, варто сказати, що введення листів до наукового обігу починається з XV ст. та пов'язане з часом початку друкарства на території України. Та це були одиничні спроби публікації епістолярію. Сплеск видання джерел починається з середини XIX ст. та був пов'язаний з розвитком архівної справи на території України. Важливе місце в популяризації епістолярію як історичного джерела належало Науковому товариству імені Тараса Шевченка. Найактивніше епістолярій видавався на сторінках «Київської старовини». Проте інформаційний потенціал епістолярію не був розкритий. Традиції видання епістолярної спадщини, що полягали в появі археографічних, класифікаційних та текстологічних принципів публікації джерел, з'являються після революційних подій 1917 – 1921 рр. та пов'язаний з переорієнтацією поглядів істориків, внаслідок соціалістичних перетворень. Сприйняття листування як важливого історичного джерела починається х 60-х рр. XX ст. та пов'язане з розвитком спеціальних історичних дисциплін, а саме: відбулось оформлення епістолології в окрему історичну дисципліну, з'явилися підходи до класифікації епістолярію (тематичний, жанровий, за призначенням), почалась розробка методики опрацювання листів. Цей процес значно прискорився у 90-ті рр. XX ст., адже відбулося переобрамлення світогляду науковців, внаслідок зміни наукових парадигм. Листи починають

розглядатись не лише як біографічне, а й лінгвістичне чи соціокультурне джерело. З'являється потреба в окресленні нових підходів та методик роботи з епістолярієм, зокрема, окрім суто історичного аналізу джерел залучаються міждисциплінарні методи, наприклад, контент-аналізу.

РОЗДІЛ 2. ПУБЛІКАЦІЯ ЛИСТІВ ГУМАНІТАРІЇВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1 Особливості публікаторської діяльності в галузі видання епістолярної спадщини

Епістолярій – живий свідок епохи. Впродовж тривалого часу листування виконувало основну комунікативну функцію. Не дивно, що на ХІХ – ХХ ст. припадає розквіт епістолярного жанру. Листування дозволяло обмінюватись думками про нагальні питання та проблеми у громадському житті в умовах цензури. Інколи в листуваннях містились обговорення культурно-просвітницьких питань, могли міститись начерки майбутніх праць¹. Початок вивчення приватного та ділового листування призвів до персоніфікації історичної науки, появи можливостей виокремлення взаємозв'язків та взаємовпливів між інтелектуалами представлених епох².

У ході дослідження нами було проаналізовано 57 публікацій гуманітаріїв Харківського університету кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., а саме: епістолярні комплекси Д. І. Багалія – видатного українського історика, історіографа, джерелознавця, музейного, архівного та громадського діяча³, І. І. Срезневського – відомого лексикографа, етнографа, палеографа⁴, В. П. Бузескула – історика-антикознавця, основоположника вітчизняної історіографії⁵, Є. К. Редіна – дослідника художньої культури, мистецтвознавця та археолога⁶, М. С. Дрінова – відомого українського і

¹ Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. М., 1996. С. 176-177.

² Гордієнко Д. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин (за епістолярними джерелами). Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2013. Вип. 3. С.176

³ Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 88.

⁴ Богатова Г. А. Измаил Иванович Срезневский (1812-1880). Отечественные лексикографы: XVIII-XX века. М. 2000. С. 8.

⁵ Сухобоков О. В. Владислав Петрович Бузескул. Археологія. 1991. № 1. С. 110.

⁶ Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Редін — професор Харківського університету: Монографія. Х. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2008. С. 11.

болгарського історика-славіста, суспільного діяча¹, М. Ф. Сумцова – визначного українського фольклориста, етнографа, літературознавця та історика², опубліковані у період з 1891 до 2015 рр.

Важливою особливістю дослідження епістолярних джерел є їх двоїстий характер: саме результат вивчення листувань містить інформацію як про досліджуваних особистостей, так і про дослідника, який занурюється в фабулу подій шляхом саморефлексії³. Тому, перш за все, варто розглянути питання авторства публікацій епістолярних комплексів. Відзначимо, що авторами публікацій є не лише історіографи та джерелознавці, які займаються дослідженням біографії певного науковця, а й самі автори листів.

Задля зручності дослідження, ми розподілили публікації на декілька періодів: 1891-1913 – імперський період – 6 публікацій; 1927-1983 – радянський період – 12 публікацій; 1991-2015 – сучасний період – 39 публікацій.

Епістолярна спадщина багатьох українських діячів, в тому числі й істориків, була введена до наукового обігу вже наприкінці XIX – на початку XX ст⁴. Тож звернемося до публікацій першого періоду, що датуються 1891–1913 рр. Характерною ознакою публікацій є те, що вони опубліковані безпосередньо автором листів чи його колегою. Д. І. Багалій відмічає, що він є першим, хто звернувся до публікації епістолярію професорів, у тому числі власного⁵. Не дивно, що історика зацікавила ця стежа: оприлюдненням джерел такого типу він прагнув привернути увагу спільноти до нагальних історичних питань та проблем. Метою публікацій листів в цей час є висвітлення роботи Харківського історико-філологічного товариства, що відображено в епістолярії О. О. Потебні до М. Ф. Сумцова: «Общество,

¹ Горина Л. В. М. Дринов - историк и обществ. деятель. М. 1986. С. 124.

² Корнієнко В. З листування Никодима Кондакова з Миколою Сумцовим. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2014. Вип. 4. С. 150.

³ Абросимова С. В. Епістолярні джерела і методи їх дослідження. Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип. 8. Дніпропетровськ, 2000. С. 186.

⁴ Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. С. 60.

⁵ Багалій Д. І. Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріал до його біографії. Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Х., 1926. Ч. 2. С. 125.

сожалеем об отказе А. А. Потебни от звания председателя, постановило назначить выборы председателя на ближайшее время...»¹; прохання про увіковіччування пам'яті колеги, що представлено в листі М. Ф. Сумцова до редакції газети «Южный край»². Опубліковані листи носять діловий характер. Наприклад, публікації листів О. О. Потебні до М. Ф. Сумцова представлені у вигляді додатку до звіту історико-філологічного товариства у 1880-1881 рр., коли Микола Федорович був секретарем товариства. Ці публікації не мають передмови.

Звертаючись до публікацій наступного періоду – радянського, варто сказати, що епістолярна творчість в цю добу сприймалася як історична та біографічна пам'ятка. Поява передмов у публікаціях свідчить про те, що листування в цей період стає предметом дослідження: передмови здебільшого мають вигляд біографії досліджуваних особистостей з короткими посиланнями на зміст листів. З жанрової чи тематичної сторони листи ще не розглядаються. Ми розглядаємо 12 публікацій радянських науковців: І. Я. Айзенштока, А. П. Шамрая, В. А. Жебокрицького, А. Ладиженського та Є. В. Свіясова.

Колом інтересів І. Я. Айзенштока та А. П. Шамрая було літературознавство та історія літератури. Спільні інтереси та викладання в Харківському інституті народної освіти стали причиною тісного контакту діячів³. Їхні праці стосувались переважно питань історії української та російської літератури. Тому не дивно, що свою увагу вони приділили дослідженню життєвого шляху І. І. Срезневського – відомого мовознавця та історика-етнографа. Проте оприлюднення листів Срезневського не є самостійним дослідженням, а виступає як частина опублікованого епістолярію відомих філологів та літераторів: О. О. Потебні, П. А. Куліша, М. І. Костомарова, А. Г. Шпигоцького та Л. І. Боровиковського.

¹ Потебня А. А. (Два письма членам ХИФО). СХИФО. 1891. Т. 3. С.5.

² Сумцов Н. Ф. Письмо в редакцию: по поводу увековечивания памяти проф. Е. К. Редина. Южный край, 1908.

³ Бордін В. С. Айзеншток Ієремія Якович. Українська літературна енциклопедія. К., 1988. Т. 1. С. 30-31.

Є. В. Свіясов також є дослідником наукового шляху І. І. Срезневського. У передмові до публікації автор пропонує завдяки листам побачити шлях становлення Ізмаїла Івановича як науковця: «Найважливішими, на наш погляд є рядки листа, присвячені історії створення збірника «Запорожская старина» (1833-1838). Вони мають принципове значення для вирішення питання про ступінь компетентності тоді ще молодого вченого у доборі записаних ним українських народних пісень... Лист Срезневського свідчить про те, з якою серйозністю молодий вчений ставився в ті роки до питань народної творчості, до самої проблеми народності, яку лицемірно експлуатували правлячі кола в рамках доктрини «офіційної народності»¹.

В. А. Жебокрицький відомий своїми працями з балканістики, тому, не дивно, що йому належить авторство публікацій листів М. С. Дрінова до О. М. Бодянського. Як зазначає сам автор, в листах є ряд цікавих суспільно-політичних характеристик становища Болгарії, яка перебувала під турецьким ярмом. Також присутні замітки про Чехію, Македонію, обрання Дрінова дійсним членом «Общества истории древностей Российских»².

А. Ладиженський займався вивченням біографії І. Є. Рєпіна. Опублікований ним лист до Д. І. Багалія представляє великий інтерес, розкриває цікаві факти з життя художника, як зазначає автор публікації: «Репин сблизился с профессором Багалеем, как со своим земляком, историком тех мест, где художник родился и вырос. Обоих сближали прогрессивные общественно-политические взгляды. Д. Багалеи жил в Петербурге, он часто встречался с И. Репиным, который написал большой портрет ученого. Во время отечественной войны портрет затерялся, но недавно он был обнаружен специалистом по репинским работам В. Н. Москвиновым и находится в Харьковском музее изобразительных искусств»³.

¹ Свіясов Є. В. Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича. Нар. творчість та етнографія. 1983. С. 59.

² Жебокрицький В. А. Листування М.С. Дрінова з О.М. Бодянським. Питання історії та культури слов'ян. К., 1963. Ч. 1. С. 129.

³ Ладыженский А. Репин И. Е. Письмо Д. И. Багалею. 14 ноября 1907 г. Огонек. 1957. №52. С. 23.

Варто зазначити, що автори публікацій створювали свої роботи в умовах жорсткої цензури. Про це свідчить той факт, що в публікаціях зустрічаються невітніші вислови в бік скинутої влади («...лицемірно експлуатували правлячі кола...»¹) та шанобливе ставлення до діючої («...прогрессивные общественно-политические взгляды...»²). При цьому всі автори у своїх публікаціях розглядали листи лише в прикладному значенні. Спеціальним об'єктом комплексного джерелознавчого вивчення листування не стало, не досліджувалися соціальна природа і соціальні функції епістолярних джерел. Увагу зосереджували лише на «відкритій» інформації.

Останнім часом процес виявлення і публікації епістолярних джерел значно активізувався завдяки процесам, що відбуваються як в самій науці, так й в соціально-державному контексті – внаслідок здобуття Україною незалежності, намагання об'єктивного висвітлення минулого, повернення із забуття заборонених імен³. Ми розглядаємо 35 публікацій сучасного періоду, з 1991 по 2015 рр. Авторами виступають історики, які публікують листи з різною метою.

Найбільш активна наукова діяльність, що пов'язана з вивченням листів, належить Д. С. Гордієнко – 6 публікацій, Г. М. Старікову – 5 публікацій, В. В. Корнієнко – 3 публікації, С. І. Посохову в співавторстві з В. Ю. Іващенко – 3 публікації, В. М. Зарубі – 2 публікації, В. В. Кравченку – 2 публікації. Також ми розглядаємо публікації І. В. Верби, Ю. Мицина, О. Т. Гончар, А. В. Антощенко, Д. А. Циганкова, В. І. Кадеєва в співавторстві з А. М. Токаревим, О. С. Селіванової, Ю. А. Кісельової, Н. О. Герасименко, С. І. Побожія. Зробимо спробу розподілити публікації за характером інформаційного потенціалу та звернутись до мотивів цих публікацій.

Публікаціями біографічного характеру можна назвати роботи Д. С. Гордієнка, Г. М. Старікова, І. В. Верби, Ю. Мицина, О. Т. Гончар,

¹Свіясов Є. В. Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича. Нар. творчість та етнографія. 1983. С. 59.

²Ладыженский А. Репин И. Е. Письмо Д. И. Багалю. 14 ноября 1907 г. Огонек. 1957. №52. С. 23.

³Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. С. 81.

О. С. Селіванової. У своїх працях автори розглядають листи в якості джерел з біографії певної особистості, роблячи акцент на причинах комунікативного зв'язку особистостей та невідомих фактах з життя представленого періоду (діяльності певного закладу, спілки, товариства тощо). Наприклад, Д. С. Гордієнко пропонує шукати в листах цікаві біографічні факти, які є відображенням суспільно-політичних поглядів авторів листів: «Один з епізодів з відвідин М. Грушевським Харкова та знайомства з професором місцевого університету Є. Редіним і відображено в листі останнього. Проте цей лист засвідчує не лише знайомство двох учених, а насамперед є джерелом до реконструкції суспільно-політичних поглядів саме харківського вченого та вплив на них постаті Грушевського»¹.

О. Т. Гончар робить акцент у передмові на те, що завдяки листам «ми спробуємо проаналізувати окремі сторінки біографії двох відомих істориків – Миколи Костомарова та Дмитра Багалія, які залишили помітний слід у розвитку вітчизняної історіографії і своєю творчістю формували нові напрями досліджень. Їхні просопографічні портрети в цілому вже створені, але деякі моменти все-таки потрібно уточнити. Насамперед, потрібно зазначити, що вже існують комплексні дослідження епістолярної спадщини обох вчених, проте деякі штрихи їхньої наукової біографії потребують додаткового висвітлення та актуалізації»² чи «Однак зростання інтересу до цієї теми (дослідження історіографічної спадщини Д. І. Багалія) останнім часом дає надію, що в недалекому минулому «білі плями» інтелектуальної біографії Д. Багалія зникнуть, натомість з'явиться глибоке й усебічне дослідження (можливо, у вигляді монографії в кількох томах). Обов'язковим помічником новітніх студій, безперечно, будуть джерела особового походження»³.

¹ Гордієнко Д. Лист Редіна до Грушевського від 12 жовтня 1905 р. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3. 2013. С. 143-144.

² Гончар О. Т. Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К., 2013. Ч. 22–23. С. 111.

³ Там само. С. 116.

У своїх роботах С. І. Посохов, В. Ю. Іващенко, В. В. Кравченко, Ю. А. Кісельова, А. В. Антощенко, Д. А. Циганков, розглядають листи в якості джерел з історії університетської корпорації: «Эти письма касаются вопросов улучшения постановки преподавания славяноведения в университетах Российской империи, чествования чешского слависта А. О. Патеры, подготовки XII Археологического съезда в Харькове и Съезда славянских филологов и историков в Петербурге и т. п.¹». Як зазначають В. Ю. Іващенко та С. І. Посохов., акцент у працях належить відомостям з життя професорів, які зробили неоціненний внесок у розвиток та становлення університету. Листи дають змогу окреслити і розвиток, зокрема, виділити центри історіографії в імперський час та стан науки за радянської доби. Постатей, чиї листи розглядають автори, можна назвати членами історіографічного товариства. Ю. А. Кісельова пише: «Интересно, отметить, что подавляющее большинство работ, упоминаемых в письмах В. П. Бузескула – это были историографические работы. Будучи представителями разных исторических дисциплин (русской и всеобщей истории), историки осознавали общность своих интересов в области историографии и выстраивали коммуникацию вокруг этой области знания, тем самым являясь участниками неформального сообщества историографов»².

В. М. Заруба, В. І. Кадеєв, А. М. Токарев, С. І. Побожій, В. В. Корнієнко розглядають листи як одне із джерел певного історичного періоду, над дослідженням якого працює сам автор публікації. Наприклад, публікація В. І. Кадеєва та А. М. Токарева взагалі не має передмови, проте ознайомившись зі змістом листів, стає зрозумілим, що скоріш за все, вони є джерелом з історії створення В. П. Бузескулом «Історії афінської демократії». Також можна навести приклад з публікації В. М. Заруби, який звертається до

¹ Іващенко В. Ю. Посохов С. І. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904). Дриновський збірник. С. 507.

² Кісельова Ю. А. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову. Харківський історіографічний збірник. Харків. 2013. Вип. 12. С. 199.

листів не як до біографічного джерела, а як до джерела з розвитку історичної науки в контексті впливу на неї М. Грушевського: «Всі листи, хоча їх і не дуже багато, дають добру нагоду для подальшого поглиблення і розширення наукового грушевськознавства»¹.

Лише Н. О. Герасименко можна відзначити як дослідника листів не лише зі сторони інформаційного потенціалу, а й з жанрової та стилістичної сторони: «Листи Д. І. Багалія до О. М. Лазаревського написані у шанобливому, а одночасно і діловому стилі, що обумовлено особливостями відносин між автором і кореспондентом, які були колегами-істориками, творчими особистостями і досліджували спільні наукові проблеми»².

Відзначимо, що розподіл публікацій за таким принципом вірогідний, проте доволі умовний. Публікація може носити комплексний характер, коли автор використовує листи і як біографічне джерело, і як джерело для висвітлення подій певного періоду.

Наступним кроком нашого дослідження є розгляд передмов до публікацій листів. З 57 публікацій, 9 не мають передмов у публікації: це всі шість публікацій імперського періоду, що пов'язано зі специфікою видань та загалом традиціями оприлюднення листів, яких по-суті лише формувались, адже на початок ХХ ст. припадає розквіт процесу оприлюдненні листів наукових діячів, що пов'язане з іменем Д. І. Багалія³; та три публікації сучасного періоду, а саме публікація листів В. П. Бузескула до Г. І. Кацарова, листи В. І. Вернадського до Д. І. Багалія та листи Д. І. Яворницького до Д. І. Багалія. Це пов'язано з тим, що публікації листів виступали не самостійним дослідженням авторів, а були частиною оприлюдненого епістолярного масиву. Тому ми будемо розглядати 48 передмов до публікації листів.

Говорячи про інтенсивність публікації листів, варто зазначити, що зі становленням України як незалежної держави, зростає і частота дослідження

¹ Заруба В. М. Листи до М. С. Грушевського. 1908-1927. Березіль 1991. №9. С. 150-153.

² Герасименко Н. О. Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського. Український історичний журнал. Київ. 2008. № 1. С. 116.

³ Багалій Д. І. Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріал до його біографії. Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Х., 1926. Ч. 2. С. 125.

джерел особового походження. Оновлене суспільство все більше прагне всебічно й об'єктивно відтворити історичне минуле, повернути із забуття імена, що тривалий час були заборонені. Й на сучасному історичному етапі актуальним є виявлення і введення до наукового обігу документів, особливо тих, які десятиліттями перебували у архівах¹.

Ознайомившись з передмовами, ми виділили декілька видів: передмови-біографії, передмови-переказ змісту листів, комплексні дослідження, за якими можна охарактеризувати принципи написання вступних статей до публікації. Виділені критерії тісно пов'язані з еволюцією оприлюднення епістолярних джерел, мотивами публікації та традиціями їхньої інтерпретації.

Передмови-біографії характерні для радянського періоду. Вони мають вигляд опису життєвих шляхів науковців, між якими відбувається епістолярний контакт. Факти, подані в цих біографіях, підкріплюються даними з листів. У передмовах-переказах, які характерні для сучасного етапу публікації епістолярію, коротко описується весь зміст листування. На мою думку, варто звернути увагу на передмови, що виступають комплексним дослідженням, адже в них можна виділити багато критеріїв. Окрім наявності інформації про кореспондентів, що включає біографічні дані та короткий зміст листування, тут присутні твердження автора про мотиви публікації, обставини знайомства кореспондентів, думки про характер та частоту листування, характеристика інформаційного потенціалу листування, відомості про місце зберігання листів, археографічні принципи публікації тексту, доповнення листів інформацією із інших джерел. Виділені критерії в певній мірі відображають правила та традиції написання передмов до археографічних публікацій, складаючи методику їх досліджень, на сучасному етапі.

¹ Абросимова С. В. Археографія як підмурок сучасної історичної науки в Україні. Український археографічний щорічник. Київ. С. 424.

Якщо говорити про мотиви публікації, то це те, що автор пропонує побачити читачеві в його дослідженні. Тому ми виділили декілька груп мотивів, насамперед, наукові мотиви, пов'язані з вивченням наукового шляху професорів та внеску в розвиток вітчизняної історичної науки та соціокультурні, коли автор публікації за допомогою листів знайомить читача з особистістю, говорить про вплив чинників на причини початку спілкування та характер кореспонденції.

До публікацій з наукових мотивів можна віднести роботи Д. Гордієнка, присвячені науковому шляху Є. К. Редіна. Автор зазначає: «Однак мусимо констатувати, що, попри досить велику кількість присвячених Є. Редіну публікацій, поза дослідницькою увагою залишився значний джерельний (архівний) матеріал, що відкриває або уточнює багато сторінок життя й діяльності вченого¹». Завдяки ретельному вивченню архівних матеріалів, автор прагне спростувати поширену в історіографії оцінку деяких аспектів діяльності дослідника, намагаючись бути максимально об'єктивним, не принижуючи його ролі в науці, однак і не перебільшуючи її². Також як приклад можна навести роботу Н. Герасименко, який досліджує епістолярні контакти Д. І. Багалія: «Публікація листів Дмитра Івановича до Олександра Матвійовича сприятиме встановленню невідомих подій в науковій творчості та життєписі вчених³». У своїй публікації В. Ю. Іващенко та С. І. Посохов фокусують увагу читачів навколо листів, що освітлюють наукову діяльність М. С. Дрінова: «Ряд представленных в публикации писем освещают научную деятельность М. С. Дринова и его коллег»⁴.

Соціокультурні мотиви висвітлені у роботі В. А. Жебокрицького, присвяченій листуванню М. С. Дрінова з О. М. Бодянським: «Це листування ученого-болгарина з ученим-українцем, одним із засновників

¹ Гордієнко Д. Єгор Кузьмич Редін: вчений і людина. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. С. 5-6.

² Там само. С. 6.

³ Герасименко Н. О. Листи Д.І. Багалія: з епістолярної спадщини О.М.Лазаревського. Український історичний журнал. К., 2008. Вип. 1. С. 239.

⁴ Іващенко В. Ю., Посохов С. І. Листи М. С. Дрінова з фондів Інституту російської літератури (Пушкінського Дому) РАН (1878–1903 рр. Дріновський збірник. Том 6. Х., 2013. С. 353.

слов'янознавства в Росії, демонструє історичні наукові та культурні зв'язки братніх народів України, Росії та Болгарії»¹. Також Є. В. Свіясов звертався до соціокультурних мотивів, коли зазначав, що: «Лист І. І. Срезневського є своєрідною сповіддю молодого людини, ентузіаста, збирача українського фольклору. Без перебільшення можна вважати цей лист одним із найцікавіших документів з далеко ще не повністю вивченої і опублікованої епістолярної спадщини Срезневського. Лист вводить нас в коло інтересів Срезневського, коли він ще був студентом Харківського університету»².

На нашу думку, мотиви публікації листів можна частково поєднати з принципами відбору листів для публікації, коли автори акцентують увагу на раніше неопублікованих листах, в яких містяться невідомі факти з життя досліджуваних особистостей.

Важливим етапом дослідження є аналіз видань, в яких розміщувались публікації епістолярних джерел. Ми зробили спробу дослідження географії видань, виділивши місцеві та центральні видання.

Розглядаючи місцеві видання, важливо окреслити час публікації епістолярію в них, що охоплює 1891 – 2015 рр. Публікація листів бере початок за імперської доби та пов'язана з друком листів О. О. Потебні у «Збірнику Харківського історико-філологічного товариства». До цього періоду також відноситься публікація листа М. Ф. Сумцова у газеті «Южный край» (1909 р.), щодо увіковічення пам'яті Є. К. Редіна. За радянського періоду, а саме у 1930 р., були опубліковані листи у збірці «Харківська школа романтиків». Всі інші місцеві видання епістолярію відносяться до сучасного етапу та датуються 1991 – 2015 рр.

До місцевих видань відноситься періодика, яка видавалась у Харкові, Дніпрі, Сумах та Омську. До харківських видань відносяться газета «Южный край» (1 публікація), збірка «Харківська школа романтиків» (5

¹ Жебокрицький В. А. Листування М.С. Дринова з О.М. Бодянським. Питання історії та культури слов'ян. К., 1963. Ч. 1. С. 129.

² Свіясов Є. В. Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича. Народна творчість та етнографія. К., 1983. № 5. С. 59.

публікацій), журнал «Березіль» (2 публікації), історико-культурологічний збірник «Схід-Захід» (4 публікації), харківський історико-археологічний щорічник «Древности» (2 публікації), Збірник Харківського історико-філологічного товариства» (3 публікації), «Дріновський збірник» (3 публікації), «Харківський історіографічний збірник» (4 публікації). У Дніпрі видавався збірник «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького» (1 публікація). Говорячи про сумські видання, то у нашому дослідженні фігурує «Сумський історико-архівний журнал» (4 публікації). Також у дослідженні присутня публікація з омського журналу «Мир историка» (1 публікація).

До центральних видань можна віднести періодику, яка видавалась у Києві та Москві. Публікація епістолярію у центральних виданнях охоплює період з 1900 до 2014 рр. До імперського періоду відносяться публікації у журналі «Киевская старина» (1900 р.), до радянського періоду відноситься публікація у журналі «Україна» (1927 р.), «Питання історії та культури слов'ян» (1963 р.) та «Огонек» (1957 р.). Інші видання відносяться до сучасного етапу та охоплюють період з 1991 до 2013 рр.

Київські видання представлені журналом «Киевская старина» (2 публікації), «Репресоване краєзнавство» (1 публікація), «Україна» (1 публікація), «Питання історії та культури слов'ян» (1 публікація), «Український історичний журнал» (1 публікація), збірка наукових праць «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна» (10 публікацій) та збірники «Листування з українськими вченими» (1 публікація). Щодо московських видань, то вони представлені лише однією публікацією в журналі «Огонек». Ми бачимо, що майже всі публікації розміщені на сторінках київських видань. Більшість епістолярію опублікована на сторінках «Киевской старины» та збірці наукових праць «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна». Така тенденція пов'язана зі специфікою цих видань, які спеціалізуються на публікації епістолярію, або присвячені життєвому шляху певної особистості та вміщують комплекс біографічних джерел, у тому числі листів.

Спираючись на окреслену інформацію, можна зробити висновок про географію видань. Як ми бачимо, вона достатньо широка, адже місця видань представлені містами не лише України, а й Росії. Проте, переважну більшість складають саме українські міста. Провідними центрами публікації стали Харків та Київ. Говорячи про те, що більшість листів оприлюднена на сторінках харківських видань, варто згадати про авторів публікацій. Більшість дослідників епістолярію є представниками Харківського університету, які осмислювали епістолярій гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. та публікували результати на сторінках університетських та харківських видань. Розміщення результатів на сторінках місцевих видань пояснювалось метою дослідження епістолярію. Більшість дослідників розглядає епістолярій як джерело з історії університету або локальних процесів, що відбувались на Слобожанщині, зокрема в Харкові (проведення XII Археологічного з'їзду і т. д.).

Дослідивши публікації за періодами створення та авторством, ми дійшли до таких висновків. Початок публікації епістолярію представників університетської спільноти починається наприкінці XIX ст., ще з життя їхніх кореспондентів. Опубліковані листи носили діловий характер. Метою таких публікацій було висвітлення роботи університетської корпорації, а саме: листи виступали додатками до звіту про роботу Історико-філологічного товариства, звітували про стан роботи зі збереження культурного надбання у регіонах країни, повідомляли про увіковічення пам'яті відомих університетський вчених.

За радянських часів з'являються перші спроби дослідження листів як історичного джерела. Проте до епістолярію звертались лише з метою відшукати певні біографічні дані. Відбір листів для публікації проходив жорстку цензуру. Очевидно, що епістолярій науковців, які не були прихильниками радянської влади, зовсім не публікувався, а їхні імена намагались стерти з наукового простору. Публікації сучасного періоду розкривають набагато більший спектр питань, ніж за імперської та

радянської доби. Зараз листи є не лише суто історичним, а й лінгвістичним чи культурологічним джерелом з певного періоду. Важлива увага надається їх емоційному забарвленню, тематичній чи жанровій стороні.

У дослідженні епістолярію вчених, важливу роль відіграють місця видання публікацій, адже їхні видавничі традиції впливають на вигляд дослідження загалом. Виділивши декілька груп, ми проаналізували особливості публікацій: місцеві видання є найчисельнішою групою та представлені в основному харківськими виданнями, що спеціалізуються на дослідженні актуальних проблем локальної історії. Вагому частину місцевих видань складають видання університету. Наступною групою є центральні видання історичного спрямування, де видання епістолярію займає провідне місце, формуються традиції публікації джерел особового походження, вперше робиться спроба класифікувати листи за жанрами.

2.2 Еволюція археографічних принципів публікації епістолярної спадщини істориків

Досліджуючи інформаційний потенціал публікацій епістолярію гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст., важливо звернути увагу на принципи публікації листів. Зокрема, пропонуємо розглянути типи і форми видання епістолярних джерел та елементи археографічного опрацювання листів.

Беручи до уваги типи видань епістолярних джерел, ми говоримо про наукові, науково-популярні та навчальні видання епістолярію. Важливо підкреслити, що у нашому дослідженні відсутні навчальні видання епістолярію, тому наша увага прикута до наукових та науково-популярних видань.

Наукові видання вміщують інформацію про наукові дослідження та призначені для фахівців, які працюють у галузі гуманітаристики.

Характерними ознаками опублікованого епістолярію в наукових виданнях є точне передавання змісту листів та особливостей мови – текст має максимально наближатись до оригінального вигляду. Наукове видання епістолярію має поєднувати принципи як джерелознавчого та текстологічного, так і археографічного та лінгвістичного аналізу листів. Обов'язковими елементами публікації мають бути вступна стаття (передмова) до публікації листів, текст листів з усіма характерними для нього елементами (заголовком, датою та місцем написання, архівним шифром) та науково-довідниковий апарат (археографічні примітки, історичні коментарі чи покажчики). Головним фактором, який дозволяє стверджувати, що публікація відноситься до наукового типу є повнота корпусу опублікованих листів та ґрунтовний науково-довідниковий апарат.

Серед наявних у нашому дослідженні публікацій листів, до наукових можна віднести публікації, розміщені в історико-культурологічному збірнику «Схід-Захід», який посідає доволі важливе місце у виданні епістолярних джерел на сучасному етапі. Харківський часопис спеціалізується на проблематиці історії України, всесвітньої історії, історіографії. «Сумський історико-архівний журнал» розрахований на вчених-істориків, котрі досліджують проблемні питання історії України, всесвітньої історії, архівознавства та джерелознавства¹. Журнал має постійну рубрику «Мемуаристика. Епістолярій», де і розміщуються публікації листів². Харківський історико-археологічний щорічник «Древности», «Дріновський збірник» та «Харківський історіографічний збірник» складають періодику Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та спеціалізуються на виданні загальноісторичних, джерелознавчих та археологічних досліджень. Також до наукових видань відноситься збірник «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького», що видається за ініціативи Дніпропетровського національного Історичного музею ім.

¹ Сумський історико-архівний журнал. URL: <https://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=ru> (дата звернення: 25.02.2020).

² Там само.

Д. І. Яворницького. Збірник репрезентує частину епістолярної спадщини видатного українського історика, академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940), а саме – листи діячів культури (письменників, поетів, акторів, режисерів та ін.). Як зазначають автори, даний епістолярний комплекс є цінним джерелом з історії культурно-громадського життя України зазначеного періоду¹. Всі видання відносяться до сучасного етапу публікацій епістолярних джерел.

Розглядаючи видання науково-популярного типу варто зазначити, що вони мають двоїтий характер, адже їхньою функцією є як використання в наукових дослідженнях, так і ознайомлення широкого загалу з історичною інформацією. Різницю з науковими виданнями складають принципи передачі тексту епістолярного джерела, які наближені до сучасних правил, листи можуть бути представлені вибірково чи бути відсутні певні елементи науково-довідкового апарату. Щодо нашого дослідження, то до науково-популярних видань можна віднести збірку «Харківська школа романтиків», яка присвячена однойменному гуртку молодих українських поетів, які були професорами та студентами Харківського університету 1830-1840-х рр., одним з найвідоміших представників якого був І. І. Срезневський, чиї опубліковані листи ми розглядаємо. Не можна сказати, що листи опрацьовані в повній мірі, адже відсутні коментарі до публікації джерел, а науково-довідковий апарат складається лише з нечисленних приміток. Журнал «Березіль» є літературно-художнім та громадсько-політичним харківським виданням, яке до 1991 р. носило назву «Прапор»². За радянської доби, над часописом був встановлений жорсткий ідеологічний контроль, адже значне місце приділялось історичній проблематиці, в тому числі краєзнавчим розвідкам Слобідської України. Журнал завжди був учасником процесів національного відродження³. У журналі публікувались листи з певної

¹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. URL: <http://www.museum.dp.ua/vol.html> (дата звернення: 25.02.2020).

² Старченко Н. П. Березіль. Журнал. Енциклопедія історії України. Т. 1. С. 297.

³ Там само. С. 298.

тематики, а науково-довідниковий апарат складався лише з коментарів. Журнали «Репресоване краєзнавство», «Україна», «Літературний архів», московський журнал «Огонек», «Питання історії та культури слов'ян», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал» також є прикладами науково-популярної літератури. У виданнях були розміщені поодинокі публікації листів істориків, з метою висвітлення певного аспекту життя діячів. Археографічні принципи мають довільну форму, адже у публікаціях листів можуть бути відсутні важливі частини науково-довідникового апарату, наприклад, примітки чи коментарі.

Говорячи про форми видань, варто зазначити, що у нашому дослідженні є корпусні, вибіркові та одиничні видання. Корпусними виданнями є ті, де метою було оприлюднення всього епістолярного комплексу певної особистості. Щодо нашого дослідження, то це публікації епістолярної спадщини Д. І. Яворницького «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького» та В. І. Вернадського «В. І. Вернадський. Листування з українськими вченими». У нашому дослідженні ми розглядаємо листування цих діячів з Д. І. Багалієм, яке є частиною великого опублікованого корпусу науковців.

Вибіркові видання складають найбільшу групу у нашому дослідженні. Вибіркові видання представлені журнально-збірниковими публікаціями. Дана форма видань розподіляється на наступні підрозділи: тематичні та персоналістичні публікації. У нашому дослідженні цілковито домінують персоналістичні публікації, коли кореспонденція публікується за принципом «листи і відповіді на них», або коли публікатор надає перевагу публікації листів одного кореспондента до іншого. Даний підхід до публікації листів є характерним для «Киевской старины», «Українського археографічного щорічника», «України», «Сумського історико-архівного журналу», «Українського історичного журналу», «Схід–Захід: історико-культурологічного збірника», «Українського історика», «Древностей», «Дріновського збірника», «Харківського історіографічного збірника» та

«Харківської школи романтиків». У таких публікаціях, перш за все, дослідник ставить за мету дослідження подій чи фактів, які обговорюють кореспонденти у певний період свого епістолярного спілкування.

Одинична, або допоміжна форма публікації має вигляд одного, рідше – декількох, опублікованих листів, що виступають додатками до основного тексту дослідження. Характерними виданнями такої форми у нашому дослідженні є «Южный край», «Березіль», «Огонек», «Питання історії та культури слов'ян», «Народна творчість та етнографія» та «Збірник Харківського історико-філологічного товариства».

Як ми бачимо, одинична форма публікації характерна для видань імперського та радянського періодів. Це свідчить про низьку зацікавленість епістолярієм, як історичним джерелом та, відповідно, малорозвинені археографічні традиції публікації джерел та методики вивчення дослідження епістолярію. В ці періоди джерела особового походження відігравали другорядну роль в наукових дослідженнях.

Наступним кроком нашого дослідження є окреслення видів передавання тексту. Насамперед, види передавання тексту залежать від мети видання. Розрізняють дипломатичний та науково-критичний підходи археографічного видання тексту. Різниця між ними полягає в ступені відображення особливостей тексту – правопису та стилістичних прийомів оригінального тексту. Розглянемо публікації за виділеними підходами.

Для дипломатичного підходу видання епістолярію властиве ознайомлення читача зі змістом тексту листа, передавання граматичних особливостей оригінального тексту є другорядною проблемою археографа. Зазвичай, у таких виданнях текст джерела перероблений відповідно до сучасного правопису, публікатори відмовляються від зображення лінгвістичних норм часу, коли був написаний лист. Щодо нашого дослідження, то ми розглядаємо 19 публікацій з таким способом передачі тексту листів. Щоб побачити, який вигляд має така інтерпретація тексту епістолярію, як приклад можна зазначити, зокрема, публікацію О. Гончар

«Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія»: «...Более подробную характеристику документов и их перечень я могу сообщить Вам, если это понадобится, в следующем письме. Теперь же попрошу Вас ответить — нельзя ли мне поместить эти материалы в одноименном томе «Актів Южной и Западной России» и издать этот том под своей редакцией. Может быть впрочем, что нужно будет устроить это как иначе — тогда Вы мне дадите нужные указания...»¹.

Говорячи про науково-критичний спосіб, то він має за мету точне передавання тексту оригіналу листа. Листи, опубліковані таким способом, більше орієнтовні на наукового користувача. Дослідники епістолярію більше уваги надають цьому способу видання тексту, адже вважають, що атмосферу періоду написання листа передає не лише зміст джерела, а й його лінгвістичні особливості. У нашому дослідженні 38 текстів листів опубліковано цим способом. Як приклад, пропонуємо розглянути публікацію Н. Герасименко «Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського». У вступній статті до листів авторка зазначає: «Листи написані достатньо розбірливим почерком і добре збереглися. Непрочитані у листах слова відмічаються трикрапкою у квадратних дужках. Текстові скорочення, за винятком повторень, розкриті у квадратних дужках зі зніманням крапки. Примітки та коментарі подані після публікації тексту листів. При публікації листів Д. І. Багалія повністю збережено мову, морфологічні та стилістичні особливості оригіналу тексту»². Сам текст виглядає наступним чином: «Посылаю Вамъ остальные дв статейки изъ Зап[исок] Чер[ниговского] Стат[истического] Ком[итета]. Очень сожал ю, что разорвалъ книги, а не прислалъ ихъ ц ликомъ. Мн эти статейки вовсе не нужны, но меня ввело въ заблужденіе то обстоятельство, что въ Вашемъ

Гончар О. Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К., 2013. Ч. 22 – 23. С. 117.

² Н. О. Герасименко. «Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського» С. 117.

екземпляр , какъ мне казалось, пом щены были исключительно Ваши работы...»¹.

Звертаючи увагу на археографічну структуру епістолярних видань, варто зазначити, що в нашому дослідженні всі видання листів побудовані за хронологічним принципом, який полягає в публікації листів за хронологічною послідовністю.

Розглянувши археографічні принципи публікації листів істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. можна зробити висновки щодо зміни археографічного опрацювання листів у різні періоди. Для імперської доби характерне оприлюднення оригіналу тексту листів без археографічного втручання. Це пояснюється тим, що у цей період видання епістолярію лише починалось, а листи носили одиничний характер та мали роль додатку до певного документу. За радянської доби зростає увага публікаторів до епістолярної спадщини, проте вона досі носить поодинокий характер. Листи публікуються в науково-популярних виданнях, для яких характерний низький рівень археографічного опрацювання тексту. Листи подавались в оригінальному варіанті, проте часто були відсутні коментарі або примітки. Розвиток археографічних принципів стався на сучасному етапі публікаторської діяльності, коли була розроблена методика видання епістолярію. Листи публікуються в наукових та науково-популярних виданнях, а способи видання листів можуть бути як дипломатичний, розрахований на розуміння тексту листа та його змісту широкому загалу, шляхом спрощення лінгвістичних особливосте написання тексту, так і науково-критичний, розрахований на науковців-гуманітаріїв, що зберігає всі авторські особливості тексту.

Підіб'ємо підсумки. Звертаючи увагу на час публікації листів, треба підкреслити, що оприлюднення листів велось нерівномірно. На імперську добу припадає початок публікації епістолярію, процес відбувався достатньо

¹ Н. О. Герасименко. «Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського». С. 118

повільно. Для радянської доби характерне збільшення публікаторської діяльності, проте вона не набула систематичного характеру і оприлюднення листів велось епізодично. Сплеск публікаторської діяльності починається на сучасному етапі, що пов'язано зі збільшенням досліджень з історії особистості та університетської корпорації, членами якої були історики. На процес збільшення інтересу до публікацій епістолярних джерел впливали процеси в історичній науці в цілому, що були пов'язані із соціокультурними змінами та переорієнтацією наукових поглядів, і як результатом, появою нових підходів до вивчення джерел особового походження.

Ознайомившись з передмовами до публікацій листів, нами було виділено наукові та соціокультурні мотиви видання епістолярію. До наукових мотивів відносяться публікації, де до епістолярію звертаються як джерела з дослідження наукового шляху особистості, історії університетської корпорації або наукових процесів наприкінці XIX – початку XX ст. Соціокультурні мотиви публікації епістолярію стосуються видання листів, які є джерелом з дослідження соціально-культурних процесів у науці: вплив політичних перетворень на науку або співпраця різних наукових шкіл. Виявлено, що наукові мотиви видання листів переважають на сучасному етапі досліджень листів, на що вплинув розвиток методики роботи з джерелами. Також нами були виділені види вступних статей до публікацій епістолярію – біографії, переказ, комплексні статті. Передмови-біографії з'являються за радянської доби публікації листів та є достатньо-поширеними і на сучасному етапі видання, передмови-перекази з'являються виключно на сучасному етапі публікації листів. За імперської доби, передмови у публікаціях листів були відсутні.

Важливим аспектом дослідження публікацій епістолярію є питання географії видань. Виявлено, що місцеві видання складають найбільшу групу місць видання листів. Серед них найбільше публікацій було видано у Харкові, що пов'язано з роллю листів у дослідженні історії Слобожанщини та університетської корпорації. Центральні видання представлені київськими

та московськими публікаціями листів. Важливо зазначити, що за імперської доби географія видань зосереджувалась на території України. За радянської доби видання листів виходить за межі України, листи публікуються в одному московському виданні. Також одна російська публікація відноситься до сучасного етапу публікації епістолярію.

Наступним кроком стало дослідження археографічних принципів публікацій епістолярних джерел. Виявлено, що у нашому дослідженні конфігурують науковий, який є домінуючим, та науково-популярний типи видань. Науковий тип притаманний для публікацій листів на сучасному етапі досліджень епістолярію, адже має стійкі археографічні традиції (вступна стаття до публікації та коментарі до тексту листів, примітки і т. д.). Для науково-популярного типу характерне спрощення традицій публікації джерел (відсутність вступної статті, коментарів чи приміток), тому прикладом даного типу є публікації імперського та частково радянського періодів.

Встановлено, що серед форм видання епістолярію, у нашому дослідженні домінуючою є вибіркова форма, що складається з журнально-збірникових тематичних та персоналістичних публікацій. Персоналістичні публікації переважають у дослідження та представлені оприлюдненням листів істориків та відповідями на них і листами одного кореспондента до іншого. Дана форма характерна для публікацій радянського та сучасного періоду досліджень джерел. Для імперського періоду характерною є вибіркова форма видання епістолярію.

Говорячи про види передавання тексту, встановлено, що до більшості публікацій (38 публікацій) використано науково-критичний підхід обробки листів, коли текст джерела подається в максимально-наближеному до оригіналу варіанті, має примітки та коментарі дослідника. Дипломатичний підхід застосований до 19 публікацій та полягає в переробці тексту на сучасний манер правопису.

РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛИСТУВАННЯ ГУМАНІТАРІЇВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

3.1 Мережа інтелектуальних контактів істориків

Під час аналізу опублікованого листування гуманітаріїв Харківського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст. в центрі дослідження стоїть питання інформаційного потенціалу епістолярію. Щоб дати відповідь на це питання, варто зробити спробу вивчення відносин кореспондентів, що залежали від їхнього статусу, обставин знайомства, наукових інтересів, тривалості контакту чи місця роботи. Саме ці фактори можуть визначати зміст та структуру листів. Ми зробили спробу дослідження кола кореспондентів та адресатів за наступними критеріями: науковці, які працюють в царині історії, представники інших спеціальностей та громадські діячі. Говорячи про статус кореспондентів, то можна виділити листування вчителів з учнями та листування колег. Під час дослідження варто звернути увагу на географію листувань, що пов'язана з працею кореспондентів в установах різних міст.

Розглянемо епістолярні контакти науковців, які працюють в царині історії. Звертаючи увагу на статус кореспондентів, спочатку варто звернутись до листувань між вчителями та учнями. Даний тип листування був важливою складовою епістолярних контактів кінця ХІХ – початку ХХ ст. В умовах, коли лист був єдиним способом регулярної комунікації, молодим історикам було важливо часто сповіщати наставника про стан своїх історичних досліджень чи обмінюватись працями, з метою отримання на них позитивного відгуку чи зауважень. Також листування з вчителями було важливим з метою отримання молодими істориками для свого дослідження унікальних джерел, які міг відправити вчитель. Прикладом є листування Д. І. Багалія з М. І. Костомаровим, О. М. Лазаревським, О. Ф. Бичковим, які

були наставниками харківського історика. У листах О. П. Оглобліна та М. М. Бакая до Д. І. Багалія, Дмитро Іванович виступає у ролі вчителя. Листи М. С. Дрінова до О. М. Бодянського, В. П. Бузескула до В. С. Іконнікова, Д. І. Яворницького та О. М. Миронова до М. Ф. Сумцова, О. О. Потебні до І. І. Срезневського також є прикладом кореспонденції учня до вчителя.

Д. І. Багалія та М. І. Костомарова пов'язували спільні інтереси в сфері вітчизняної історіографії, вчених називають основоположниками нових напрямів історіографічних досліджень¹. На момент листування М. І. Костомаров був старшим за свого адресата на 40 років, науковець мав неабиякий авторитет в науковому середовищі, а отже і статус кореспондентів був визначений різним рівнем наукових досягнень. Відомий історик мешкав у Петербурзі та був членом-кореспондентом Імператорської Петербурзької академії наук². Опубліковане листування датується 1883–1884 роками, але тематика епістолярію свідчить про інтенсивність епістолярного діалогу між істориками. Відносини кореспондентів були теплими, Д. І. Багалій у своїй «Автобіографії» зазначав, що М. Костомаров та В. Антонович мали великий вплив на становлення його наукових інтересів та світогляду³.

Важливим є епістолярний контакт Д. І. Багалія та О. Ф. Бичкова, який допомагав Дмитру Івановичу «закріпитись» в стінах Харківського університету. Хоча Опанас Федорович був російським істориком, академіком, археографом та керівником Імператорської Публічної бібліотеки, мав змогу допомогти молодому харківському історику, адже мав авторитет у міністра народної освіти І. Д. Делянова та серед наукового товариства⁴. Листування діячів датується 1884–1900 роками та є регулярним, хоча кореспонденти не були особисто знайомі.

¹ Гончар О. Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К., 2013. Ч. 22–23. С. 111.

² Там само. С. 111–112.

³ Багалій Д. І. Автобіографія: 50 літ на стороні української культури. Х., 2002. С. 77.

⁴ Старіков Г. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. С. 435.

Листування Д. І. Багалія з О. М. Лазаревським датується 1883–1895 роками та є регулярним. О. М. Лазаревський був дослідником історії козацтва та зорієнтував молодого харківського історика зосередитись на вітчизняній історії, зокрема історії Слобожанщини. Олександр Матвійович неодноразово допомагав Дмитру Івановичу, надсилаючи літературу зі своєї бібліотеки для роботи над працями харківського історика. Також історики мали спільні контакти завдяки журналу «Київська старовина», адже Олександр Матвійович був одним з його засновників та членом редколегії, а Дмитро Іванович неодноразово публікував праці на сторінках цього видання¹.

З О. П. Оглобліним Д. І. Багалія пов'язувала діяльність Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст.². Знайомство адресатів відбулось на схилі років життя Д. І. Багалія, а саме 1926 року. З цього часу їх листування було регулярним та інтенсивним і тривало до 1931 року. О. П. Оглоблін був професором в Київському інституті народної освіти. Дмитро Багалій був старше Олександра Оглобліна на 42 роки, тому відносини адресатів були формальними. Проте, адресати були задоволені спілкуванням один з одним: харківський історик побачив потенціал в молодому дослідникові та хотів залучити його до співпраці в очолюваних ним установах, а київський історик отримував натомість підтримку знаного та поважного дослідника³.

Листування Д. І. Багалія з М. М. Бакаєм, яке датоване 1885–1922 роками та є регулярним. Під керівництвом Д. І. Багалія М. М. Бакай працював у Харківському університеті над історією Лівобережної України, зокрема вивчав колонізацію та економічний розвиток регіону. Після закінчення Харківського університету та роботи в Харківському історичному архіві, М. М. Бакай переїжджає до Красноярську, де працює викладачем у

¹ Багалій Д. І. Автобіографія: 50 літ на сторожі української культури. Х., 2002. С. 81

² Старіков Г. М. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело з історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. 2010. № X-XI. С. 83.

³ Там само.

Красноярській чоловічій та жіночій гімназії, а згодом починає викладати в Томському університеті лекції з історії Сибіру¹. Листування істориків є чи не єдиним джерелом з російського періоду життя М. М. Бакая. Відносини між кореспондентами були доволі дружніми, хоча учасники епістолярного діалогу мали різний статус: в той час коли М. М. Бакай почав викладати в Томському університеті, Д. І. Багалій вже став ректором Харківського Імператорського університету. Проте, Дмитру Івановичу було цікаво спілкуватись з учнем, адже той розповідав про стан історичної науки в віддаленому кутку Росії.

На момент листування з О. О. Потебнею, І. І. Срезневський був деканом історико-філологічного факультету Петербурзького університету, в той час, коли харківський науковець лише починав свій шлях до наукових звершень. Листи істориків датуються 1874 – 1875 роками, проте, незважаючи на короткий термін епістолярного діалогу, листування є інтенсивним. На схилі життя Ізмаїл Іванович підтримував здібного молодого харківського науковця, допомігши йому стати членом Академії наук. Тому відносини кореспондентів були теплими та поважними.

Розглядаючи листування В. П. Бузескула з В. С. Іконніковим – деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в Києві, яке датоване 1893–1916 роками, варто зазначити, що воно було регулярним, а істориків пов’язували спільні погляди, що стосувались питань вітчизняної історіографії. Їх навіть називають членами неформального історіографічного товариства². Говорячи про статус кореспондентів, то на момент листування В. П. Бузескул був професором Харківського університету, а В. С. Іконніков був деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в Києві. Не зважаючи на 17-річну різницю у віці істориків, В. П.

¹ Вегман В. Н. Бакай: Некролог // Архивное дело. Москва, 1927. С. 116.

² Киселева Ю. А. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову // Харківський історіографічний збірник. Х., 2013. Вип. 12. С. 199.

Бузескула можна назвати представником того ж світогляду, що мав і В. С. Іконніков¹.

Також важливо сказати про листування М. С. Дрінова з О. М. Бодянським та М. Ф. Сумцова з О. М. Мироновим. Говорячи про листування М. С. Дрінова з О. М. Бодянським – професором Московського університету, варто зазначити, що воно було регулярним. Московський професор допомагав працювати над дисертацією своєму учневі та опублікувати його магістерську працю². Епістолярний контакт М. Ф. Сумцова з О. М. Мироновим – приват-доцентом Московського університету, датується 1901 – 1908 роками та має епізодичний характер. Різниця в віці адресатів складає 12 років, вочевидь, О. М. Миронов ставився до М. Ф. Сумцова з великою повагою та хотів отримати підтримку та відгук на свої праці від вже на той час поважного харківського історика. Листування діячів має діловий характер.

Листування М. Ф. Сумцова з Д. І. Яворницьким датується 1907 – 1914 роками та є регулярним. Дмитро Іванович обіймав посаду завідуючого Катеринославським історичним музеєм, а Микола Федорович був головою Історико-філологічного товариства в Харкові, а з 1909 року став деканом Історико-філологічного факультету Харківського університету, тому географія листування обмежується Катеринославом. Хоч статус обох кореспондентів на момент листування був високим, а різниця у віці складала лише рік, Д. І. Яворницький називає М. Ф. Сумцова та О. О. Потебню своїми вчителями та наставниками³.

Аналізуючи епістолярні відносини вчителів з учнями варто підкреслити, що більшість листувань носило регулярний характер та було інтенсивним. Особливістю епістолярного етикету можна назвати факт, що

¹ Киселева Ю. А. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову // Харківський історіографічний збірник. Х., 2013. Вип. 12. С. 199.

² Горина Л. В. Дринов и Москва. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marin-drinov-i-moskva> (Дата звертання: 15.03.2021).

³ Абросимова С. В. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького // Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Д., 1997. С. 116.

особисте знайомство було не головним фактором початку листування, а вчительсько-учнівські відносини могли скластись без очного контакту, а наставником міг стати історик з будь-якого міста Російської імперії.

Звертаючись до епістолярного контакту науковців, які працювали в царині історії, варто розглянути листування між колегами, а саме Д. І. Багалія з Д. І. Яворницьким, М. С. Грушевським, Є. К. Редіним, В. І. Вернадським, М. С. Дрінова з К. Я. Гротом, В. П. Бузескулом, Д. І. Багалієм, І. С. Аксаковим, Л. М. Майковим, П. А. Кулаковським, Є. В. Петуховим та О. Ф. Бичковим, В. П. Бузескула з П. Г. Виноградовим, Г. І. Кацаровим, В. І. Гарьє, М. М. Бережковим, Є. К. Редіна з М. Ф. Сумцовим, М. М. Бережковим, М. С. Грушевським, В. Ю. Данилевичем та М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею, Н. П. Кондаковим, Д. В. Айналовим.

Щодо географії листувань колег-істориків, то воно значно ширше, ніж істориків вчителів та учнів. Листи колег істориків надсилались, як до міст Російської імперії – Москви, Петербургу, Львова, Катеринослава, Ніжина, Ялти, так і виходили за її межі, надсилаючись до Софії та Варшави. Листування істориків вчителів та учнів не виходило за рамки Російської імперії та стосувалось Києва, Москви, Петербургу, Катеринославу, Красноярську та Томську.

Розглядаючи листування харківських істориків з московськими колегами, варто звернути увагу на епістолярний контакт Д. І. Багалія з В. І. Вернадським, який був професором Імператорського Московського університету. Ми розглядаємо опублікований епістолярій 1915–1919 років. Важливо зазначити, що впродовж життя географія листування змінювалась, адже Володимир Іванович спочатку став працювати в Геологічному музеї в Петербурзі, де був головою мінералогічного відділення, а пізніше переїхав до Києва, де став викладати курси з геохімії в Київському університеті. У 1918 році В. І. Вернадський став одним із засновників та першим президентом Української академії наук. Спільність наукових інтересів визначила регулярність та інтенсивність відносин кореспондентів.

Важливо розглянути відносини В. П. Бузескула з П. Г. Виноградовим, який був професором Імператорського Московського університету. Опублікований приклад епістолярного зв'язку діячів охоплює 1889–1910 роки та є інтенсивним. Цікаво, що кореспонденти мали різний статус, що був визначений не віком істориків, а швидкістю руху по шляху наукової кар'єри. Московський колега прихильно ставився до харківського історика та допомагав йому захистити дисертацію в Московському університеті¹. П. Г. Виноградова складно назвати вчителем В. П. Бузескула, доречніше сказати, що він був його однодумцем та наставником.

Важливе листування В. П. Бузескула з професором загальної історії Московського університету В. І. Герье. Московський історик був значно старшим за свого харківського колегу, різниця в їхньому віці становила близько 21 року. Проте відносини кореспондентів визначав не їхній статус, а погляди. Владислава Петровича можна назвати другом та однодумцем Володимира Івановича. У регулярному листуванні, що тривало з 1903 по 1915 роки ми бачимо, що історики достатньо жваво та відкрито обговорюють хвилюючі їх питання, пов'язані зі складом професорів кафедри загальної історії в Московському університеті. В. І. Герье настільки прихильно та поважно ставився до поглядів В. П. Бузескула, що запросив його викладати до Московського університету, незважаючи на те, що історики не були знайомі особисто, а листування складало єдиний спосіб їхньої комунікації².

Щодо листування М. С. Дрінова з І. С. Аксаковим та М. Н. Сперанським, то характеризувати відносини кореспондентів та інтенсивність листування складно, адже наразі опубліковані лише поодинокі листи істориків, що стосуються відгуків на праці М. С. Дрінова та привітання харківського колеги з ювілеєм наукової діяльності.

¹ Антощенко А. В. П. Бузескул – П. Г. Виноградов: письма, воспоминания // Харківський історіографічний збірник. Х., 2010. Вип. 10. С. 333.

² Циганков Д. А. К истории научных контактов В. И. Герье и В. П. Бузескула // Харківський історіографічний збірник. Х., 2012. Вип. 11. С. 259-260.

Варто звернути увагу на листування М. Ф. Сумцова з Н. П. Кондаковим, який був професором кафедри історії мистецтв у Петербурзькому університеті¹. Опубліковано лише два листи істориків, які датуються 1884 та 1898 роками, тому характеризувати частоту контактів складно. З тексту листів зрозуміло, що листування носило формальний характер.

Інший характер має листування М. Ф. Сумцова з Д. В. Айналовим, який був професором Петербурзького університету. Епістолярний діалог датується 1907 – 1911 роками та є достатньо інтенсивним. У листах йде мова про надання Є. К. Рєдіну ступеня доктора у Петербурзькому університеті. Петербурзький історик свого часу тісно працював з Є. К. Рєдіним над написанням роботи про фрески Софіївського собору в Києві². Листування загалом має формальний характер, як, вочевидь, і відносини кореспондентів.

Щодо листів Л. М. Майкова, Є. В. Петухова та О. Ф. Бичкова, ми розглядаємо їх поодинокі листи до М. С. Дрінова. Тому характер та інтенсивність листування визначити складно.

Говорячи про листування Д. І. Багалія та Є. К. Рєдіна з М. С. Грушевським, то варто підкреслити, що ставлення харківських істориків до львівського колеги були різними. Хоч М. С. Грушевського та Д. І. Багалія поєднувало учнівство у В. Б. Антоновича – представника київської школи істориків, їх погляди були різними. В той час, коли Дмитро Багалій поглиблював концепцію свого вчителя у сфері українознавства та історіографії на Слобожанщині, то Михайло Грушевський розробляв власний підхід до історичної науки та збирав розлогу джерельну базу на Галичині, працюючи завідуючим кафедрою всесвітньої історії з спеціальним оглядом історії Східної Європи в Львівському університеті. Хоч історики паралельно рухались по науковому щаблі до визнання на історичних вершинах, та у

¹ Беляев С. А. Семинарий имени академика Н. П. Кондакова — неотъемлемая часть русской национальной культуры // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2000. № 1. С. 96.

² Побожій С. З епістолярію Дмитра Айналова та Олексія Миронова до Миколи Сумцова // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. С. 211.

громадсько-політичному житті йшли протилежними шляхами: Д. І. Багалій виступав за легітимність влади, не підтримував заборонених політичних течій. Натомість М. С. Грушевський часто користувався засобами відвертої політичної боротьби, що полягали в створенні політизованих організацій та рухів¹. Листування істориків охоплює період за 1906 – 1928 роки та є регулярним, проте їхня неприязнь одне до одного простежується у листах.

Натомість Є. К. Редін підтримував політичні погляди М. С. Грушевського та називав його «живим уособленням України»². Епістолярні відносини Є. К. Редіна та М. С. Грушевського відносяться до 1905 року. Важко характеризувати їх відносини, адже опублікований лише один лист кореспондентів. Проте очевидно, що Є. К. Редін сприймає М. С. Грушевського, який на момент листування був професором Львівського університету, не лише як колегу-історика, а й політичного наставника.

До листування між колегами відноситься листування Д. І. Багалія з Д. І. Яворницьким. Ми розглядаємо листування науковців, яке тривало з 1888 по 1929 роки і є регулярним та інтенсивним. Творча лабораторія Д. І. Яворницького складалась з дослідження історії Запорозького козацтва. Етнографія, краєзнавство та археологія були спільними інтересами Д. І. Яворницького та Д. І. Багалія. Спілкування істориків почалось ще під час навчання в Харківському Імператорському університеті, у період з 1876 по 1881 рр. Тому істориків пов'язували не лише робочі, пов'язані з наукою, відносини, а й дружні.

Щодо наукових контактів В. П. Бузескула та Є. К. Редіна з М. М. Бережковим, то подібно до листування Д. І. Багалія та Є. К. Редіна з М. С. Грушевським, ставлення до М. М. Бережкова у адресатів було різним. М. М. Бережков був професором російської історії ніжинського Історико-філологічного інституту князя О. А. Безбородька. Листування з В. П.

¹ Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль. К., 1991. № 9. С. 141.

² Гордієнко Д. Лист Єгора Редіна до Михайла Грушевського // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. С. 153-154.

Бузескулом відбувалось у 1927-1928 роках – важкому періоді у вітчизняній науці, пов'язаному з закінченням ліберального життя в Радянському Союзі¹. Істориків можна назвати не лише колегами, а й однодумцями та товаришами, які підтримують спілкування з моменту знайомства на Х Археологічному з'їзді в Ризі, адже вони достатньо відверто обговорювали стан науки у даний період та ділились відвертими фактами з життя, наприклад, В. П. Бузескул сповіщав адресата про тиск, який відчуває з боку влади². Товариські відносини кореспондентів виражаються в підтримці одне одного у складний час. Хоч наразі опубліковано епістолярій за короткий проміжок часу, він є інтенсивним.

Натомість листування Є. К. Рєдіна з М. М. Бережковим не можна назвати дружнім чи товариським. Епістолярний контакт істориків є епізодичним та викликаним підготовкою та проведенням XII Археологічного з'їзду. На момент листування, М. М. Бережков був головою Ніжинського історико-філологічного товариства, яке за проханням Б. Грінченка передало велику кількість цінних видань Є. К. Рєдіну, який готував виставку старожитностей для Археологічного з'їзду. Листування істориків стосувалось повернення пам'яток, після проведення з'їзду³. Стосунки кореспондентів були напруженими, адже Є. К. Рєдіну, який після Археологічного з'їзду залишився сам вирішувати питання повернення пам'яток та одночасно опікувався поповненням колекцій Музею витончених мистецтв, було складно швидко повернути старожитності власникам. Характеризуючи листування, треба сказати, що воно не регулярне, проте досить інтенсивне, адже М. М. Бережков часто цікавився станом старожитностей та надсилав переліки ще не повернених пам'яток.

¹ Гордієнко Д. С. Листи В. Бузескула до М. Бережкова // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Х., 2013. С. 312.

² Там само. С. 312.

³ Гордієнко Д. Домановська М. До участі Ніжинського Історико-філологічного товариства в Харківському Археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. С. 126-129.

Листування М. С. Дрінова з В. П. Бузескулом є достатньо регулярним та відбувається на схилі життя Маріна Степановича, який знаходився на лікуванні в Ялті. Листування датоване 1904–1905 роками та є інтенсивним. Владислав Петрович в той час був деканом історико-філологічного факультету Харківського університету¹ та писав до Ялти, щоб дізнатись про зміни стану здоров'я колеги, який мав повертатись до викладацької діяльності. Епістолярні відносини кореспондентів можна охарактеризувати, як формальні.

Епістолярні контакти, які виходили за межі Російської імперії пов'язані з листуванням М. С. Дрінова з істориком-славістом, представником Варшавського університету К. Я. Гротом. Листування відбувалось у період, коли К. Я. Грот займався державним випробуванням в Московському та Харківському університетах². Відносини кореспондентів не можна назвати регулярними, доречніше зауважити, що листування періодичне і стосується того періоду часу, коли К. Я. Грот мав за мету дослідження викладання слов'янознавства в університетах Російської імперії та консультувався з цього приводу з харківським істориком.

Листування В. П. Бузескула з професором, а пізніше ректором Софійського університету Г. І. Кацаровим є регулярним та інтенсивним. Епістолярний контакт, який тривав понад 25 років (1904-1929 рр.) був єдиним способом підтримки комунікації між ними. Відносини кореспондентів є достатньо теплими та дружніми, в своїх листах історики обмінювались позитивними відгуками на праці один одного.

Варто звернути увагу, що значна частина опублікованого епістолярію представлена листами харківських істориків один до одного та складає локальну кореспонденцію. Прикладом таких епістолярних комплексів є листування Д. І. Багалія з Є. К. Редіним та М. С. Дріновим, Є. К. Редіна з М.

¹ Иващенко В. Ю., Костина Т. В., Посохов С. И. Письма М.С. Дринова В.П. Бузескулу (1904–1905 гг.) // Дриновський збірник. Х., 2012. Т.5. С. 417.

² Иващенко В. Ю., Посохов С. И. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901-1904) // Дриновський збірник. Х., 2011. Т. 4. С. 507.

Ф. Сумцовим та В. Ю. Данилевичем, М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею. Листування було для істориків другорядним способом підтримки зв'язку та викликано рішенням невідкладних робочих питань чи обміном інформацією під час відряджень чи відпустки.

Говорячи про відносини кореспондентів, які працюють в царині історії, варто зазначити, що вони залежать від статусу учасників епістолярного діалогу. На перешкоді епістолярному контакту інтелектуалів даного періоду не стояв ні шлях, ні статус кореспондентів, ні відношення до різних історичних шкіл, ні вік, ні обставина особистого знайомства. Підтримка харківськими істориками епістолярного діалогу та обмін науковими працями з представниками інших наукових центрів як Російської імперії, так і по за її межами говорить про значущість «харківської школи істориків».

Наступною групою епістолярію є листування харківських істориків з діячами, діяльність яких не пов'язана з історичними дослідженнями. Прикладом такого епістолярію є листування Д. І. Багалія з І. Ю. Рєпіним, який був не лише художником, а й професором, ректором Імператорської Академії мистецтв в Петербурзі. Ми розглядаємо епістолярний контакт істориків за 1907 рік. Відомого художника з істориком зближували любов до Слобожанщини, яка була батьківщиною Іллі Юхимовича. Також у земляків були спільні прогресивні суспільно-політичні погляди¹. Відносини кореспондентів були дружніми, впродовж всього життя.

До листування харківських істориків з представниками інших напрямків відноситься епістолярний зв'язок Є. К. Рєдіна з Б. Д. Грінченком, який був відомим письменником, громадсько-політичним діячем та педагогом. Характер відносин кореспондентів є формальним. У адресатів були різні наукові інтереси. Листування датується 1901–1907 роками та є епізодичним. Б. Д. Грінченко сприяв поповненню бібліотеки Історико-

¹ Ладыженский А. Репин И. Е. Письмо Д. И. Багалю. 14 ноября 1907 г. Огонек. 1957. №52.

філологічного товариства, у листах Є. К. Редін інформував адресата про отримання друкованих видань¹.

Листування з представниками інших наукових спеціальностей представлене лише двома епістолярними комплексами, проте дає змогу зрозуміти коло епістолярних контактів та інтересів харківських істориків.

Наступною групою епістолярних комплексів істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. є листування з громадськими діячами. Ми розглядаємо лише один опублікований епістолярний комплекс, що складається з листів Х. Д. Алчевської до Д. І. Багалія (1892–1909 рр.) – одних з найактивніших громадських діячів Харкова того періоду. Христина Данилівна Алчевська була відомим харківським педагогом, засновницею недільної жіночої школи². Спільним інтересом для них стала просвітницька діяльність в Харкові, тому відносини між ним були, як між колегами та однодумцями – адресати ставились один до одного з повагою.

Аналізуючи коло епістолярних контактів істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. можна сказати, що адресатами були науковці як з суміжних дисциплін, так і з інших наукових напрямків, громадські діячі. Характер епістолярних контактів істориків можна охарактеризувати як формальний та неформальний. Серед епістолярію неформального характеру переважають контакти вчителів з учнями та між колегами. Частина листів з колегами та з представниками інших наукових дисциплін носить формальний характер, який визначався тематикою листів. Важливо зазначити, що характерною рисою епістолярного етикету кінця XIX – початку XX ст. є те, що листування може починатись без обставини очного контакту адресатів. Тобто історики починали листуватись без попереднього знайомства. Не маючи змоги особистого знайомства через

¹ Корнієнко В. З листування Єгора Редіна та Бориса Грінченка // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. С. 140.

² Кравченко В. В. Листи Х. Д. Алчевської до Д. І. Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Х., 2001. Вип. 3. С. 178.

працю в різних куточках Російської імперії чи поза її межами, науковці часто знайомились та підтримували зв'язок завдяки епістолярію.

В ході дослідження ми побачили, що листування може бути інтенсивним, регулярним чи епізодичним. Це залежало від мети листування та стосунків адресатів. Інтенсивним та регулярним листуванням можна назвати листування з вчителями чи колегами. Часто листування носило епізодичний характер, адже виконувало другорядну функцію у спілкуванні особистостей. Так відбувалось за умови, що учасники епістолярного діалогу працювали в одній установі чи проживали в одному місті. Тоді листування було способом зв'язку під час поїздок або під час вирішення невідкладних питань.

3.2 Жанрова специфіка та структура листів істориків

Традиції написання листів пов'язані зі стандартною системою етикетних елементів листа¹. Епістолярні традиції складаються з етикетних формул – формул мовленнєвої поведінки, що виражені висловами-кліше. На даному етапі історіографічних досліджень актуальним залишається дослідження епістолярних традицій певної історичної спільноти, у нашому випадку – істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. Вивчення питання епістолярного етикету полягає у виділенні жанрів листів та дослідженні їхніх структурних елементів.

Аналіз кола епістолярних контактів істориків допоміг визначити тип відносин кореспондентів: діловий та приватний. Тому листи мають діловий та приватний характер відповідно.

Ділове листування відбувається з установою, представником певної установи чи уповноваженою особою. За жанром такі листи можуть бути інформативними, спонукальними та констатуючими. У свою чергу, до

¹ Фалина В. А. Традиционное и новое в формуляре зачина неофициального письма владимирского купечества середины XIX – начала XX века // Вестник ИГЕУ. 2007. № 1. С. 1.

інформативних листів відносяться листи-сповіщення, повідомлення, нагадування та підтвердження. До спонукальних листів відносяться листи-прохання, запрошення, вимоги, рекомендації, обіцянки та гарантійні листи. Констатуючі листи включають листи-подяки, вибачення, привітання, співчуття¹. Спочатку пропонуємо розглянути структуру ділових листів, які складають вагому частину досліджуваного епістолярію харківських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. Утім, ділове листування істориків складає значно меншу групу, ніж листування приватного характеру.

На основі аналізу кола епістолярних контактів істориків визначено епістолярні комплекси ділового характеру: листування Х. Д. Алчевської з Д. І. Багалієм, М. С. Дрінова з Є. В. Петуховим, Є. К. Редіна з М. М. Бережковим, Б. Д. Грінченком та В. Ю. Данилевичем, М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею, Н. П. Кондаковим та О. М. Мироновим. Серед ділового епістолярію істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. присутні інформативні ділові листи, а саме листи-нагадування (7 листів) та повідомлення (12 листів), спонукальні листи, а саме листи-прохання (11 листів) та запрошення (5 листів), констатуючі листи – листи-подяки (9 листів) та привітання (2 листа).

Перш ніж розглядати структуру ділових листів, варто відмітити, що зазвичай вони написані за певним шаблоном. У другій половині XIX – на початку XX століття широкого розповсюдження набули «Письмовники» – збірки, що встановлювали правила написання листів, у відповідності до діючих правил поведінки, норм моралі, форм особистого спілкування між представниками різних класів, чинів тощо². Проаналізувавши ділові листи істориків Харківського університету виявлено, що вони мають сталу структуру, що складається трьох головних структурних елементів: зачину, основної частини та кінцівки. Така структура ділового листування відповідає нормам, встановленим в «Письмовнику» 1822 року. Проте, в деяких аспектах

¹ Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. М., 1989. С. 34.

² Гурина М. М. Формуляр частного письма К. П. Победоносцева (по материалам переписки с Д. А. Толстым). С. 59.

правил написання ділових листів відчуються зміни, що пов'язані зі спрощенням сталого формуляру. Наприклад, в той час, коли зачин та кінцівка ділових листів залишаються найбільш сталими компонентами епістолярію, основна частина втрачає чітко виражені специфічні елементи, наприклад, «однотемність» листа чи його сталий об'єм.

Говорячи про зачин ділових листів, то у всіх випадках він представлений звертанням до кореспондента, яке складається з двох частин. Першою частиною звертання є формула, що виражена фразою, яка засвідчує повагу співрозмовнику і залежить від місця людини в соціальній ієрархії чи професійного статусу, наприклад «Глубокоуважаемый...» або «Ваше Высокоблагородие...». Згідно з «Письмовником», дані звертання треба використовувати у розмові з поважною особою, наприклад, з членами владних організацій або, як у нашому випадку, з визначними науковими чи громадськими діячами. Варто підкреслити, що форма звертання у ділових листах не залежить від відносин кореспондентів. Це притаманно для листів приватного характеру. Другою частиною зачину є звертання до адресата. Особливістю епістолярного етикету XIX – XX ст. є чітке регламентування відносини «старший – рівний – молодший», які залежать від соціального аспекту адресатів та виражається у типових для зачину фразах¹. Розглянемо форми звертання у відносинах «старший – молодший» та «рівних».

Формою листування «старший – молодший» є епістолярні контакти М. С. Дрінова з Є. В. Петуховим, Є. К. Редіна з В. Ю. Данилевичем та Б. Д. Грінченком, М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею та О. М. Мироновим. У листуванні М. С. Дрінова з Є. В. Петуховим бачимо, що харківський історик звертається до співрозмовника: «Глубокоуважаемый Евгений Вячеславович!». Є. К. Редін у листуванні з В. Ю. Данилевичем використовує звертання: «Многоуважаемый Василий Эфимович!» або «Глубокоуважаемый Василий Ефимович!», а у листуванні з Б. Д. Грінченком, звертається до

¹ Гурина М. М. Формуляр частного письма К. П. Победоносцева (по материалам переписки с Д. А. Толстым). С. 59.

співрозмовника: «Глубокоуважаемый Борис Дмитриевич», «Борису Дмитриевичу Гриченко. Милостивый Государь!», «Високоповажний добродію! Борис Дмитрович». У листуванні М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею зустрічається така форма звертання до Миколи Федоровича: «Милостивый Государь, Николай Федорович!». Листування М. Ф. Сумцова з О. М. Мироновим представлене суто основною частиною, де відсутні частини звертання та закінчення.

Розглянемо звертання у системі спілкування «рівних» відносин. Це листування Х. Д. Алчевської з Багалієм, Є. К. Редіна з М. М. Бережковим, М. Ф. Сумцова з Н. П. Кондаковим. У листуванні двох наукових та громадських діячів Х. Д. Алчевської та Д. І. Багалія, у всіх листах жінка звертається до адресата: «Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!». У епістолярному діалозі Є. К. Редіна з М. М. Бережковим, колега з черніговщини звертається до харківського історика: «Ваше Высокоблагородие!», «Многоуважаемый Егор Кузьмич! Милостивый государь!». Єгор Кузьмич відповідав: «Глубокоуважаемый Михаил Николаевич!». У листуванні М. Ф. Сумцова з Н. П. Кондаковим, Никодим Павлович звертається до колеги: «Милостивый Государь, Николай Федорович!» та «Многоуважаемый Николай Федорович!».

На перший погляд здається, що звертання у різних категоріях відносин не відрізняється. Ми бачимо, що найчастіше зустрічаються звертання «Глубокоуважаемый...», «Многоуважаемый...» та «Милостивый Государь...», які виражені і у формі відносин «старший – молодший», і у формі «рівних» відносин. Приклади цих звертань вказані в «Письмовнику» 1822 року як ті, які треба використовувати в діловому листуванні. Важливо зазначити, що за «Письмовником» звертання «Милостивый Государь» можливе лише в приватних листах. Проте ми бачимо це звертання в ділових листах. Скоріш за все, це пов'язано зі статусом кореспондентів. У формі відносин «старший – молодший» саме старший представник епістолярного діалогу використовує цю фразу по відношенню до молодшого

співрозмовника. У формі «рівних» відносин це звертання використовується частіше, не зважаючи на діловий характер епістолярію. Можливо, це пов'язано з прагненням адресатів зберегти епістолярний контакт, показати зацікавленість в діалозі з адресатом та завуальовано натякнути на подальше листування. Використання цього звертання може поставити під сумнів діловий характер відносин кореспондентів. Проте, у всіх ділових листах з використанням звертання «Милостивый Государь» дата написання листа вказана після його кінцівки. Згідно з «Письмовником», у приватних листах дата ставиться на початку листа, а у листі до «поважної особи» – в кінці, ліворуч від підпису. Тому цей факт підтверджує діловий характер листування.

Основна частина ділових листів позбавлена специфічних елементів. Епістолярні традиції XIX – XX ст. не регламентували ані зміст основної частини, ані об'єм. У «Письмовнику» не представлено особливих фраз, зворотів чи висловів. Проте, ознайомившись з основною частиною листів істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст., можна сказати, що вони невеликі за обсягом, який залежить від жанру листа. Інформативні та спонукальні ділові листи – найбільші з-поміж ділового листування та мають близько 15 речень. Листи-привітання дещо коротші та вміщують 8–10 речень. Також варто підкреслити, що у листах чітко виражений основний сюжет бесіди. Адресат не відволікається на другорядні сюжети та не описує дві справи одночасно.

Говорячи про кінцівку листа, варто зауважити, що це є обов'язковим елементом формуляру листа¹. Він має сталу форму, як і зачин у листах. Кінцівка листа представлена виразом поваги до співрозмовника. Формула кінцівки листа складається з двох частин, як і звертання. Першою частиною є вираз поваги, наприклад: «Глубоко уважающая Вас», «Душевно уважающий Вас и сердечно преданный Вам», «Душевно преданный Вам». Другою

¹ Гурина М. М. Формуляр частного письма К. П. Победоносцева (по материалам переписки с Д. А. Толстым). С. 60.

частиною є підпис. В «Учебной книге Российской словесности» 1819 року зазначається, що в заключній частині листа треба виказувати адресату повагу чи дружбу. До вищих за статусом осіб пишуть: «Имею честь пребыть с глубочайшим высокопочтением», до рівних за статусом: «С истинным почтением и преданостью», до нижчих за статусом: «Пребываю с почтением»¹. Розглянемо кінцівки листів істориків.

По-перше, звернемось до форми листування «старший – молодший». М. С. Дрінов закінчував листування з Є. В. Петуховим фразою: «Душевно уважающий Вас и сердечно преданный Вам, М. Дринов». Листування Є. К. Редіна з В. Ю. Данилевичем закінчується: «С истинным уважением Е. Редин», «Остаюсь душевно преданный Вам Е. Редин», «Искренне преданный Вам Е. Редин», «С искренним уважением Е. Редин», а з Б. Д. Грінченком: «С истинным уважением Е. Редин», «С искренним почтением секретарь приват-доцент Е. Редин», «З великою і правдивою шаною Є. Редін». Кінцівка епістолярного діалогу М. Ф. Сумцова з О. О. Потебнею має вигляд: «С совершенным уважением к Вам А. Потебня».

По-друге, розглянемо листування в системі «рівних» відносин. Х. Д. Алчевська закінчувала листування з Д. І. Багалієм фразою: «Искренно преданная Вам Х. А.» та «Глубоко уважающая Вас Х. А.». Кінцівка листування Є. К. Редіна з М. М. Бережковим має наступну форму: «Вам преданный от души М. Бережков» або «Ваш душевно преданный М. Бережков». А епістолярний діалог М. Ф. Сумцова з Н. П. Кондаковим закінчується: «С истинным уважением, Ваш покорнейший слуга Н. Кондаков».

Розглянувши ділові листи істориків, треба зазначити, що формуляр закінчення в них досить відносний. Очевидно, що не всі історики дотримувались чітких правил написання закінчення, що рекомендувались посібниками того часу. Проте, основний формуляр закінчення листування витриманий.

¹ Греч Н. И. Учебная книга Российской словесности. Ч. 1. СПб., 1918. С. 114 – 115.

Розглянемо другу частину епістолярію – приватні листи. Приватному листуванню в письмовниках відводиться менше уваги, ніж діловому. Найбільш повна інформація про написання приватних листів дана у «Письмовнику» 1888 року. У виданні окреслено такі основні жанри приватних листів, як дружні та інтимні. Жанри залежать від статусу та відносин кореспондентів. До дружніх листів відносяться вітальні, прохальні, розповідні та повчаючі листи. Систематизація інтимного епістолярію не представлена, проте сказано, що до інтимних листів в основному відноситься листування з членами родини. Оскільки ми не розглядаємо листів істориків з членами родини, то представлений епістолярій можна віднести до дружніх листів. Проте, на нашу думку, таке формулювання дещо недоречне. Адже більшість з листів стосуються робочих питань, проте написані в вільному стилі та не відповідають правилам ділової кореспонденції. Фактору відносин, який є головним при визначенні жанру листів у «Письмовниках», замало. Адже часто у нашому випадку листування відбувалось не між друзями, а колегами, яких зближують лише спільність наукових інтересів. Тому в «Письмовниках» не вистачає більш широкого спектру жанрових груп, які б визначались тематикою листування. Та слідуючи епістолярним традиціям, які в даному періоді визначались «Письмовниками» та посібниками з написання кореспонденції, ми будемо розглядати епістолярій в розрізі дружніх листів.

Нами розглянуто 268 приватних листів істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. Найбільшу частину складає розповідний епістолярій – 196 листів. Наступною групою є прохальний епістолярій – 57 листів. Вітальний епістолярій представлений 15 листами. Повчаючі листи відсутні.

У приватних листах значно спрощений алгоритм їхнього написання. Відносно зачину листів, у «Письмовнику» вказано, що частіше за все привітання починається з фрази «Милостивый государь». Інші форми привітання не вказані. Пропонуємо розглянути структуру приватних листів

істориків за статусом відносин «молодший – старший» та «старший – молодший». До такого епістолярію відноситься кореспонденція між вчителем та учнем. Також важливо розглянути листування «рівних» за статусом кореспондентів. До такого епістолярію відноситься листування з колегами. Та на основі отриманих даних окреслимо головні риси структурних частин листування істориків.

До форми відносин «молодший – старший» відноситься листування Д. І. Багалія з М. І. Костомаровим, О. М. Лазаревським та О. Ф. Бичковим, М. М. Бакаєм та О. П. Оглобліним, В. П. Бузескула з В. І. Іконніковим, І. І. Срезневського з О. О. Потебнею.

У зачині листів Д. І. Багалій звертається до М. І. Костомарова: «Глубокоуважаемый Николай Иванович!». До О. М. Лазаревського харківський історик звертався: «Милостивый Государь Александр Матвеевич!» та «Многоуважаемый Александр Матвеевич!». У листуванні з О. Ф. Бичковим Д. І. Багалій використовує звертання: «Милостивый Государь, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!», «Высокочитимый Афанасий Федорович!» та «Высокоуважаемый Афанасий Федорович!». До Д. І. Багалій М. М. Бакай у листуванні звертався: «Дорогой Дмитрий Иванович!». У листуванні з О. П. Оглобліним Д. І. Багалій звертався до нього: «Вельмишановный Олександр Петрович!» та «Шановний Олександр Петрович!». В. П. Бузескул у листуванні з В. І. Іконніковим звертався до колеги: «Глубокоуважаемый Владимир Степанович!». Говорячи про І. І. Срезневського, то він звертався до О. О. Потебні: «Многоуважаемый Александр Афанасьевич!», «Глубокоуважаемый товарищ, Александр Афанасьевич!» та «Душевноуважаемый Александр Афанасьевич!».

Говорячи про листування за формою «старший – молодший», то варто розглядати епістолярний контакт П. Г. Виноградова з В. П. Бузескулом. П. Г. Виноградов у листуванні з В. П. Бузескулом звертався до харківського історика: «Милостивый государь Владислав Петрович!», «Многоуважаемый Владислав Петрович!» та «Многоуважаемый коллега Владислав Петрович!».

До «рівних» за статусом відносин належить листування Д. І. Багалія з Д. І. Яворницьким, М. С. Грушевським, І. Ю. Рєпіним, Є. К. Рєдіним, В. І. Вернадським, М. С. Дрінова з К. Я. Гротом, В. П. Бузескулом, Д. І. Багалієм, О. Ф. Бичковим, В. П. Бузескула з В. І. Гарьє, Г. І. Кацаровим та М. М. Бережковим, Є. К. Рєдіна з М. Ф. Сумцовим, та М. С. Грушевським, М. Ф. Сумцова з Д. І. Яворницьким та Д. В. Айналовим.

Листування Д. І. Багалія з Д. І. Яворницьким розпочинається з таких звертань: «Многоуважаемый Дмитрий Иванович!», «Достоюважаемый Дмитрий Иванович!» та «Високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу!». У листуванні М. С. Грушевського з Д. І. Багалієм львівський історик звертається до харківського колеги: «Високоповажний Дмитро Івановичу!», «Дорогий Дмитро Іванович!» та «Вельмишановний Дмитро Іванович!». І. Ю. Рєпін звертався до Д. І. Багалія: «Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!». У листуванні з Є. К. Рєдіним присутні наступні звертання: «Его превосходительству профессору Дмитрию Ивановичу Багалею. Милостивый Государь, Дмитрий Иванович!», «Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!», «Дорогой и глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!», «Дорогой Дмитрий Иванович». У листуванні Д. І. Багалія з В. І. Вернадським звертання має такий вигляд: «Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!», «Многоуважаемый Дмитрий Иванович!», «Высокоуважаемый Дмитрий Иванович!».

У листуванні М. С. Дрінова з К. Я. Гротом наявне звертання: «Глубокоуважаемый Константин Яковлевич!». До В. П. Бузескула М. С. Дрінов звертається: «Дорогой Владислав Петрович!», «Дорогой и искренне уважаемый Владислав Петрович!», «Высокоуважаемый, дорогой Владислав Петрович!». Звертання М. С. Дрінова до Д. І. Багалія мають такий вигляд: «Многоуважаемый Дмитрий Иванович!». У листуванні харківського історика з О. Ф. Бичковим звертання виглядає: «Милостивый Государь Афанасий Федорович!».

У своєму листуванні В. П. Бузескул звертається до В. І. Гарьє: «Глубокоуважаемый Владимир Иванович!». У епістолярному діалозі з Г. І.

Кацаровим харківський історик починає лист з привітання: «Многоуважаемый колега!», «Глубокоуважаемый колега!» та «Высокоуважаемый господин колега!». А у листуванні з М. М. Бережковим В. П. Бузескул звертається до колеги: «Глубокоуважаемый Михаил Николаевич!» та «Дорогой Михаил Николаевич!».

Є. К. Рєдін у листуванні з М. Ф. Сумцовим звертався до колеги та друга: «Дорогой Николай Федорович!». До М. С. Грушевського Є. К. Рєдін звертався: «Глубокоуважаемый товарищ!».

Розглядаючи звертання М. Ф. Сумцова до Д. І. Яворницького ми бачимо звертання: «Дорогой Николай Федорович!», «Вельмишановний та дорогий Миколо Федоровичу!» та «Дорогий і любий мій Миколо Федоровичу!». А у листуванні з Д. В. Айналовим присутні звертання: «Глубокоуважаемый Николай Федорович!» та «Многоуважаемый Николай Федорович!».

Як ми бачимо, у приватному листуванні різних та рівних за статусом істориків складно визначити характерні звертання для кожної групи. Очевидним є спрощення правил написання звертань у приватних листах. Тому, можна виділити типові форми звертання у листах наукової інтелігенції зазначеного періоду. Найпоширенішими формами звертань є: «Глубокоуважаемый...», «Многоуважаемый...» та «Дорогой...». Також наявне використання форми звертання: «Милостивый Государь...», яка вказана в «Письмовнику», як типова форма зачину у приватних листах. Проте, вона зустрічається рідко.

Говорячи про основну частину листів, варто сказати, що в порівнянні з діловими листами, тут ми можемо виділити її специфічні елементи. По-перше, це об'єм листів, який залежить від жанру епістолярію. Приватні листи значно більші за обсягом, ніж ділові. Це пов'язано з тим, що в приватному епістолярії лист має декілька сюжетів. І це не лише у розповідних листах. Декілька сюжетів може бути і в прохальному, і в вітальному листах, адже можна виділити один домінуючий сюжет, який є приводом до початку

листування, та декілька другорядних сюжетів. По-друге, у приватних листах часто фігурує такий елемент, як післямова, коли після написання основної частини листа, автор робить дописи про те, що не окреслив у листі. Це свідчить про те, що лист міг бути написаний впродовж певного часу.

Кінцівка приватних листів є обов'язковим елементом формуляру та має сталу форму, як і звертання. У «Письмовниках» не йде мова про традиції написання кінцівки приватних листів. Ми визначили, що статус кореспондентів не впливає на звертання до них, для приватних листів характерна більш вільна манера спілкування, ніж у ділових листах. Проте, щоб це стверджувати, варто дати характеристику кінцівкам листів, які можуть вказувати на статус кореспондентів.

Кінцівка листів Д. І. Багалія чітко вказую на ставлення харківського історика до своїх адресатів. Наприклад, М. І. Костомарову він пише: «Пребываю с полным и глубоким уважением к патриарху-историку Д. И. Багалей». До О. М. Лазаревського пише: «Примите уверение в уважении. Ваш покорный слуга Багалей». А з О. Ф. Бичковым прощався: «Премного обязанный Вам Дмитрий Багалей». В. П. Бузескул прощався з В. С. Іконніковим: «Глубоко уважающий Вас и преданный В. Бузескул» та «С пожеланием Вам всего лучшего остаюсь душевно преданный Вам и глубокоуважающий Вас В. Бузескул». А О. О. Потебня писав до І. І. Срезневського: «Остаюсь с совершенным уважением А. Потебня».

Тепер розглянемо кінцівки приватних листів рівних за статусом колег-істориків. Д. І. Яворницький писав Д. І. Багалію: «Всією душею Ваш Д. Яворницький». У листуванні з М. С. Грушевським зустрічається така кінцівка листа: «Щиро прихильний М. Грушевський» або «З щирим привітом М. Грушевський». У листуванні Д. І. Багалія з Є. К. Редіним зустрічаються такі кінцівки листів: «С искренным уважением Е. Редин», «Преданный Вам Е. Редин», або просто «Ваш Е. Редин». М. С. Дрінов прощався з колегами, в тому числі з К. Я. Гротом: «Искренне уважающий и преданный Вам М. Дринов» або «Сердечно преданный Вам М. Дринов». А до В. П. Бузескула

писав: «Душевно уважающий Вас М. Дринов» та «Глубоко уважающий и любящий Вас М. Дринов». В. П. Бузескул в свою чергу писав до М. М. Бережкова писав: «Вам душевно преданный В. Бузескул», «Всего Вам благого сердечно желает искренне преданный Вам В. Бузескул». А. В. П. Виноградову писав: «С наилучшими пожеланиями остаюсь В. Бузескул» та «Искренне уважающий Вас и преданный В. Бузескул». Є. К. Редін прощався у листах з М. Ф. Сумцовим: «Душевно преданный и любящий Вас Е. Редин». Д. І. Багалій писав до М. Ф. Сумцова: «Всей душой Ваш Д. Яворницкий».

Якщо у звертанні ми не побачили різниці між листами різних за статусом істориків, то за кінцівкою ми можемо простежити статус кореспондентів. Кінцівка листів різних за статусом істориків має більше емоційне наповнення, ніж кінцівка листів рівних за статусом кореспондентів. У прощанні різних за статусом кореспондентів наявні фрази, які вказують на вищий статус кореспондента, наприклад: «... Ваш покорный слуга...» або «Премного обязанный Вам...». А у однакових за статусом кореспондентів більш типові та схожі між собою фрази: «... преданный Вам...», «Всей душой Ваш...», «Искренне уважающий Вас».

Варто згадати про датування приватних листів істориків. Як визначено епістолярними традиціями XIX – поч. XX ст., дата у приватних листах має ставитись на їхньому початку, перед звертанням. Ця тенденція наявна і в розглянутих нами листах.

Епістолярний етикет інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. був визначений «Письмовниками» та «Учебными книгами Российской словесности». Проте, в ході дослідження визначено, що епістолярні комплекси істориків мають певні особливості. Перш за все, листи мають досить вільний формуляр. Це говорить про тенденцію до спрощення написання ділового листа наприкінці XIX ст. Хоча у документах спостерігається тенденція до збереження та активного вжитку традиційних епістолярних форм та манер, утім, одночасно простежується і значне спрощення етикетних епістолярних традицій. Ми побачили, що формуляр

листів залежить від соціального статусу кореспондентів. Це чітко простежується у діловому листуванні істориків. Натомість у приватному листуванні складно визначити сталі елементи формуляру, притаманні формі відносин «старший – молодший» та «молодший – старший». Можна стверджувати, що формуляр приватного листування видозмінюється швидше, аніж діловий.

3.3 Провідні сюжети в опублікованій епістолярній спадщині істориків

Важливим аспектом вивчення епістолярних джерел є дослідження їхньої змістовної складової. Вирішення цього питання пов'язане із виділенням провідних тем у спілкуванні адресатів. На сучасному етапі історичних досліджень для вивчення наративних джерел використовують метод контент-аналізу, який передбачає підрахунок частоти та об'єму згадок у текстах певних смислових одиниць. На даному етапі нашого дослідження контент-аналіз є основним методом вивчення тексту листа, коли на основі кількісних підрахунків дослідник отримує висновки про якісний зміст листа.

Перш за все метод контент-аналізу передбачає виділення частини тексту, з якою буде працювати дослідник. У нашому випадку це найбільша структурна складова листа – основна частина. Далі в кожному епістолярному комплексі істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. нам треба виділити основні та другорядні теми листів, що стосуються наукової, викладацької, громадської діяльності та особистого життя. Саме ці питання будуть складати основу вибірки, адже вони є характерними для кожного епістолярного комплексу. У свою чергу тематика листів розпадається на певні сюжети, що виражені смисловими одиницями тексту, наприклад, описом подій чи діяльності. Важливо зазначити, що провідними сюжетами є ті, які одночасно виступають мотивом до написання листа. Щоб порівняти тематичне забарвлення та зробити висновок про інформаційне

наповнення листів істориків, варто розглянути кожен з епістолярних комплексів науковців.

Спочатку розглянемо опубліковані епістолярні комплекси істориків, де домінуючою темою є наукова діяльність. Даної тематики стосується більшість епістолярних комплексів, а саме: епістолярій Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова та І. І. Срезнівського.

Епістолярний комплекс Д. І. Багалія є наймасивнішим з-поміж епістолярію істориків та складається з 137 листів. На основі даних контент-аналізу виявлено, що в епістолярному комплексі Д. І. Багалія у 82 листах головною темою стала наукова діяльність, 27 листів стосуються викладацької діяльності, у 17 листах основною темою стала громадська діяльність та в 11 листах головною темою стали особисті сюжети (Додаток 1). Особливістю епістолярію зазначеного періоду можна назвати багатотемність основної частини. Це пов'язано з тим, що у XIX – XX ст. лист виконував головну комунікативну функцію між адресатами, і вони викладали в ньому всю актуальну для себе інформацію. Наприклад, у 54 листах Д. І. Багалія основна частина уваги зосереджена навколо однієї теми, а у 83 листах присутні другорядні теми, наприклад, у листах, де домінуючою темою є наукова діяльність, наприкінці листа адресати можуть повідомляти інформацію про громадські або особисті події: «Р. S. Пользуясь настоящим случаем, приношу Вам лично глубокую благодарность за присылку в Харьковскую Общественную библиотеку «Отчетов Императорской Публичной библиотеки» – это крайне обрадовало всех нас...»¹ або «Татьяна Николаевна и я шлем сердечный привет, поздравление с Новым годом, пожелания всего лучшего Вам, Марии Васильевне и всему Вашему семейству»². Одночасно в листі могли бути присутніми 3 або 4 теми, проте в них завжди можна визначити домінуючий сюжет.

¹ Стариков Г. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. С. 469.

² Гордієнко Д. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин (за епістолярними джерелами). Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2013. Вип. 3. С. 199.

Головні теми листів розпадаються на різні сюжети. Листи, що стосуються наукової діяльності Дмитра Івановича складаються з наступних сюжетів: обмін науковими працями між адресатами – 21 лист, публікація наукових робіт, відгуки та рецензування історичних праць – 18 листів, дослідження історії Слобожанщини – 9 листів, стан архівних документів Слобожанщини – 7 листів, підготовка та проведення XII Археологічного з'їзду – 7 листів, діяльність Харківського історико-філологічного товариства – 6 листів, діяльність Музею витончених мистецтв та старожитностей – 5 листів, бібліотечна справа в Харкові – 3 листа, стан науки у Східній частині Росії – 4 листа, діяльність Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII – XIX ст. Всеукраїнської Академії наук – 2 листа.

Тема викладацької діяльності складається з невеликої, проте достатньо інформативної частини сюжетів, що дозволяють уявити становлення історика в Харківському університеті: призначення на посаду обговорюється у 9 листах, наприклад: «Сообщите, ради Бога, как меня представляли – в исправляющего должность экстраординарного профессора или просто в экстраординарные профессора. Если меня г. Министр не захотел утвердить исправляющим должность, то это весьма грустно. Думаю, во всяком случае, что на основании отзыва Д. И. Иловайского из заштатных меня было бы справедливо исключить»¹. Згодом в листах прослідковується сюжет, що пов'язаний зі становищем викладача в університеті в революційні роки – 18 листів.

Тема, що стосується громадської діяльності розпадається на наступні сюжети: запрошення до участі в заходах – 5 листів, допомога колегам чи їхнім сім'ям описується у 4 листах. Цікавим є такий приклад: «Я получил недавно известие, касающиеся покойного моего дорогого друга А. Н. Краснова. Зная Ваше хорошее к нему отношение – и его к Вам, я

¹ Стариков Г. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. С. 455.

позволяю себе Вас беспокоить этим письмом – может быть, возможно что-нибудь сделать. Мне сообщают, что А. Н. Краснова находится в тяжелом положении, получая ничтожную пенсию 30 рублей, на которую нельзя жить без дополнительного заработка – а работа для заработка ей при ее болезни мучительна»¹. Також важливою темою в листах стала шкільна справа в Харкові – 2 листа, діяльність приватної жіночої недільної школи – 3 листа, функціонування видавничого комітету Харківського товариства грамотності обговорюється у 2 листах та громадські події в Харкові, пов'язані з обранням нового губернатора та революційними подіями 1904 – 1905 років обговорюється в 1 листі.

До епістолярію, де головною темою виступало приватне життя, відносяться листи, що стосуються привітань історика зі святами і призначеннями – 8 листів. Також присутні листи, де адресати повідомляють про стан свого здоров'я – 3 листа.

Епістолярний комплекс В. П. Бузескула складається з 45 листів. За допомогою контент-аналізу визначено, що в епістолярному комплексі В. П. Бузескула у 25 листах головною темою стала наукова діяльність, 9 листів стосуються особистих сюжетів, у 7 листах основною темою стала громадська діяльність та в 4 листах головною темою стала викладацька діяльність історика (Додаток 3).

Тема наукової діяльності стала найпоширенішою в епістолярному комплексі В. П. Бузескула. У свою чергу, вона розпадається на ряд сюжетів. Найчастіше, а саме у 20 листах, зустрічається сюжет обміну працями між адресатами та відгуки на них, наприклад: «Сегодня получил Вашу «Философию истории»... Одновременно с этим письмом посылаю оттиски моей статьи из «Русской мысли» о «Современной Германии и немецкой исторической науке»»². А в листуванні В. П. Бузескула з Г. І. Кацаровим

¹ Загородній А. Г., Онищенко О. С.. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Інститут історії України; РАН. Архів російської академії наук. К., 2011. С. 104.

² Гордієнко Д. С. Листи В. Бузескула до М. Бережкова. Древности. Х., 2013. С. 264.

сюжет обміну працями є головним у кожному листі. Сюжет про проведення XII Археологічного з'їзду є провідним у 3 листах історика: «Начинаем готовиться к съезду. Предварительный комитет уже действует...»¹. Сюжет про складання огляду життя та діяльності Харківського університету за часів Імператора Олександра III є провідним у 2 листах: «...ректор просил взять на себя составление обзора жизни и деятельности Харьковского университета за время царствования Имп. Александра III... Итак на меня пал нелегкий жребий писать упомянутый исторический очерк»².

Наступну тему листувань складають особисті сюжети, а саме: 5 листів стосуються побутових тем, наприклад обговорення відпустки чи спогади про очний контакт між адресатами: «Помню и тот момент нашей встречи, за обеденным столиком, о котором Вы вспоминаете. Это было в Риге, во время Археологического Съезда 1896 г.»³. Важливим сюжетом є обговорення сумної звістки про смерть Олексія Івановича Покровського: «О смерти Алексея Ивановича я уже знал. Но приношу Вам душевную благодарность за то, что Вы вспомнили обо мне и с своей стороны известили меня, сообщив и подробности относительно его кончины»⁴. А 4 листа є привітаннями адресата зі святами.

Щодо обговорення в листах громадських питань, то тут головним сюжетом листів стали революційні події початку XX ст. як в Україні, в цілому, так і в Харкові, зокрема: «До нас доходят известия о Киевских событиях в университете и политехникуме. У нас пока ничего подобного нет, но есть уже симптомы возбужденного состояния, а тут Русское Собрание, конечно, может послужить поводом и подлить масла в огонь. Распространяются воззвания двух крайних противоположных групп

¹ Кісельова Ю. А. Листи В. П. Бузескула до В. С. Іконнікова. Харківський історіографічний збірник. Х., 2013. С. 202.

² Там само. С. 203.

³ Гордієнко Д. С. Листи В. Бузескула до М. Бережкова. Древности. Х., 2013. С. 313.

⁴ Там само. С. 314.

студенчества – революционной и «общества русских студентов». Чем это все кончится, Бог ведает»¹.

Викладацька діяльність історика є головною темою 4 листів. Тут основними сюжетами стали деканство В. П. Бузескула, що заважало займатись науковою та викладацькою діяльністю – 3 листа. Також важливим є сюжет з листування з В. І. Бережковим, де В. П. Бузескул відповідає на запрошення московського колеги викладати в Московському університеті: «Это – единственный университет, в который я готов был бы перейти, покинув горячо мною любимую *Alma mater*, и раньше, несколько лет тому назад, при иных обстоятельствах, я бы, не колеблясь, ответил согласием на Ваше предложение. Но теперь, увы!»².

Для листів В. П. Бузескула також характерна наявність другорядних тем. Вони присутні у всіх епістолярних комплексах історика, окрім листування з В. І. Гарьє, де провідним сюжетом був лише обмін працями. В інших листуваннях В. П. Бузескул одночасно піднімає декілька питань. В основному, другорядні сюжети пов'язані з особистими питаннями побутового характеру: сповіщення про відрядження чи відпустку, стан здоров'я та вітання членам родини адресатів. Варто зазначити, що Владислава Петровича можна назвати чи не єдиним істориком, який багато уваги приділяв другорядним сюжетам, адже їхній об'єм чи не найбільший з-поміж об'єму всіх досліджуваних другорядних сюжетів в епістолярії істориків. Епістолярний зв'язок був єдиним способом підтримки зв'язку В. П. Бузескула з усіма адресатами. Тому, у своїх листах історик намагався детально викласти інформацію про важливі для нього питання та описати власні думки.

Епістолярний комплекс Є. К. Редіна складається з 41 листа. За допомогою контент-аналізу визначено, що в епістолярному комплексі Є. К. Редіна у 28 листах головною темою стала наукова діяльність, у 8 листах

¹ Кисельова Ю. А. Листи В. П. Бузескула до В. С. Іконнікова. Харківський історіографічний збірник. Х., 2013. С. 205.

² Гордієнко Д. С. Листи В. Бузескула до М. Бережкова. Древности. Х., 2013. С. 263.

основною темою стала громадська діяльність та у 5 листах головною темою особисті сюжети з життя історика (Додаток 4). Як ми бачимо, в опублікованому епістолярії відсутні сюжети з викладацької діяльності Є. К. Редіна.

Тема наукової діяльності розпадається на сюжети, пов'язані з підготовкою та проведенням XII Археологічного з'їзду – 13 листів, обміну історичними працями між адресатами – 5 листів, збір старожитностей Слобожанщини – 3 листа, відрядження до Катеринослава – 1 лист, а повернення колекцій старожитностей після XII Археологічного з'їзду є головним сюжетом всього листування з М. М. Бережковим та обговорюється у 6 листах.

Громадська діяльність складається з наступних сюжетів: революційні події в Харкові на початку XX ст. описані в 2 листах, функціонування та поповнення колекцій музею Красних мистецтв обговорюється у 3 листах, поповнення виданнями бібліотеки ХІФТ обговорюється в 3 листах. Особисті сюжети складаються з 2 листів-відповідей на привітання зі святами та 2 листів про стан здоров'я Є. К. Редіна, де він радиться з М. Ф. Сумцовим щодо поїздки на лікування. Також цікавим епізодом є прохання Є. К. Редіна до М. Ф. Сумцова про допомогу трьом дітям вступити до Пушкінського училища: «Будьте так добры, окажите мне, пожалуйста, протекцию для детей, которым я хочу помочь, которым обещал в помощи, но, увы, не могу, так как моя протекция, увы, оказывается, не имеет силы в том училище...а училище находится под Вашим роковительством – Пушкинском»¹.

Стосовно другорядних сюжетів у листах Є. К. Редіна варто зазначити, що вони зустрічаються не у всіх епістолах. У більшості листів обговорюється лише одна тема, як, наприклад, у листуванні з Б. Д. Грінченком та М. М. Бережковим. Широко другорядні теми представлені в листуванні з М. Ф. Сумцовим, адже історики були не лише колегами, а й друзями.

¹ Корнієнко В. З листування Єгора Редіна з Миколою Сумцовим. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Київ, 2013. Вип. 3. С. 39.

Другорядні теми стосувались побутових питань, прохань та сповіщень про стан здоров'я.

Говорячи про епістолярний комплекс М. Ф. Сумцова, який складається з 16 листів, то контент-аналізом визначено, що головною темою листів стала наукова діяльність, сюжети з якої розглядаються у 15 листах. У 1 листі головною темою стали особисті сюжети з життя Миколи Федоровича (Додаток 5).

Тема наукової діяльності розпадається на наступні сюжети: обмін науковими працями обговорюється у 11 листах, про надання Є. К. Рєдіну ступеня доктора йдеться у 2 листах, наприклад: «После заседание Совета я отправил Вам телеграмму с извещением о благополучно проведенном мною представлении Е. К. Редина к степени доктора...»¹, допомога у публікаціях історичних праць Є. К. Рєдіна обговорюється у 2 листах, наприклад: «... я непременно хочу быть в Харькове, чтоб разобраться в бумагах и работах Егора Кузьмича и двинуть окончательно печатание его диссертации»², в 1 листі йде мова про відвідини VI Археологічного з'їзду в Одесі. Особистий сюжет у листах пов'язаний з відповіддю на лист-вітання.

Стосовно другорядних сюжетів, варто зазначити, що листи М. Ф. Сумцова рідко складаються з декількох сюжетів. Лише у чотирьох листах зустрічаються другорядні сюжети, пов'язані з описом побутових питань.

До епістолярного комплексу І. І. Срезневського відноситься 9 листів від О. О. Потебні та до нього, основною темою яких стала наукова діяльність – 7 листів та тематика особистого життя – 2 листа (Додаток 6). Тематика наукової діяльності складається з 5 сюжетів обміну працями між адресатами, 2 сюжетів про надання О. О. Потебні звання члена-кореспондента Академії наук, за сприянням І. І. Срезневського. Стосовно сюжетів з особистої

¹ Побожій С. З епістолярії Д. Айналова та О. Миронова до М. Сумцова. Софія Київська : Візантія. Русь. Україна. Вип. 3. К., 2013. С. 211.

² Там само. С. 214.

тематики листів, то 1 лист присвячений побутовим питанням, що пов'язане з від'їздом О. О. Потебні, а інший лист є сповіщенням про його стан здоров'я.

Наступний епістолярний комплекс є єдиним, де домінуючою темою виступає викладацька діяльність. Це епістолярій М. С. Дрінова, що складається з 46 листів. На відміну від епістолярного комплексу інших істориків, провідною темою листів М. С. Дрінова стала викладацька діяльність. На основі даних контент-аналізу виявлено, що в епістолярному комплексі М. С. Дрінова у 18 листах головною темою стала викладацька діяльність, 11 листів стосуються наукової діяльності, у 4 листах основною темою стала громадська діяльність та у 13 листах головною темою стали особисті сюжети (Додаток 2).

Основними сюжетами стали 7 листів про викладання курсу слов'янознавства в Харківському університеті: «В Вашей брошюре настоящая потребность в разделении славянской кафедры доказана с такою основательностью и убедительностью»¹ та 11 листів про повернення М. С. Дрінова до викладацької діяльності після довгої відпустки: «Запросами относительно чтений в будущем академическом году я был захвачен врасплох, но поспешил кое-как обдумать дело и, согласно Вашему указанию, еще 19-го числа сего месяца написал Ивану Вячеславовичу, что в будущем академическом году предполагаю читать»². Основними сюжетами теми наукової діяльності стали 6 листів про обмін працями: «Смею надеяться, однако, что если моя статья Вас не разочарует...»³, 3 листа про підготовку до XII Археологічного з'їзду в Харкові: «Причиною было то, что и я сам не имел положительных сведений о том, что сделано московским археологическим обществом по делу о приглашении ими славян на

¹ Іващенко В. Ю., Посохов С. І. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904). Дриновський збірник. Х., 2011. Т. 4. С. 508.

² Іващенко В. Ю., Костіна Т. В., Посохов С. І. Листи М. С. Дринова до В. П. Бузескула (1904–1905 рр.). Харківський історіографічний збірник. Х., 2012. С. 425.

³ Іващенко В. Ю., Посохов С. І. Листи М. С. Дринова з фондів Інституту російської літератури (Пушкінського Дому) РАН (1878–1903 рр.). Дриновський збірник. Том 6. Х., 2013. С. 357

Археологический съезд»¹ та у 2 листах головним сюжетом стало обговорення відрядження В. П. Бузескула на перший Міжнародний археологічний конгрес: «Хорошо сделали, что не поехали на Греческий конгресс, который вряд ли выйдет особенно интересным»².

Тема громадської діяльності представлена сюжетом про вшанування пам'яті А. О. Патери: «Спешу отправить к Вам собранные уже мною фотографии и деньги на альбом А. О. Патеры...»³. Тема особистого життя складається з наступних сюжетів: у 7 листах мова йде про стан здоров'я М. С. Дрінова, у 4 листах подається опис побутових питань: «Неисправность рабочих, ремонтирующих наш дом, и внезапно ухудшившаяся со вчерашнего дня, по-видимому, надолго, погода лишают нас возможности провести небольшой остаток лета в Кочетке по близости к Вам, как хотелось»⁴ та у 3 листах подяка на привітання зі святами: «Позвольте мне, хотя и поздно, выразить вам и любезной Каролине Ивановне самую горячую благодарность за приветствия, которыми почтили меня по случаю исполнившегося тридцатилетия моей профессорской деятельности»⁵.

Епістолярій М. М. Дрінова можна назвати багатотемним. Вище представлені основні сюжети у листах, проте в епістолярії часто зустрічається декілька другорядних сюжетів. Лише в листах-відповідях на привітання та побутових листах домінуючим є один сюжет. В інших листах побутові сюжети та сюжет-сповіщення про стан здоров'я часто є другорядними.

Роблячи висновок про тематичне наповнення листів, варто сказати, що найпоширенішою з тем є наукова діяльність істориків. Дана тематика домінує у п'яти епістолярних комплексах. Наступною поширеною темою є

¹ Іващенко В. Ю. Посохов С. І. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904). Дриновський збірник. Х., 2011. Т. 4. С. 510.

² Іващенко В. Ю., Костіна Т. В., Посохов С. І. Листи М. С. Дринова до В. П. Бузескула (1904–1905 рр.). Харківський історіографічний збірник. Х., 2012. С. 425.

³ Іващенко В. Ю. Посохов С. І. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901–1904). Дриновський збірник. Х., 2011. Т. 4. С. 509.

⁴ Там само. С. 509.

⁵ Там само. С. 512

викладацька діяльність. Частота згадок громадської діяльності істориків та громадських подій і особистих подій з життя адресатів приблизно однакова (Додаток 7).

Тематичні блоки листів розпадаються на сюжети. Сюжет, що стосується обміну історичними працями між адресатами та їх рецензування є найбільш поширеним сюжетом. Це пов'язано з тим, що листування наприкінці XIX – початку XX ст. був єдиним способом обміну інформацією на великій відстані. Науковці, які прагнули розширити коло наукових контактів поштою надсилали колегам у різні куточки Російської імперії свої праці. Оскільки ми говоримо, що часто адресати не були очно знайомі, відправка власної праці для ознайомлення обраному адресату часто ставала приводом для початку контакту між науковцями. Також обмін історичними працями часто ставав для істориків приводом для підтримки регулярного зв'язку з колегами. Також для цього часто адресати надсилали листи-привітання. Також в листах кожного епістолярного комплексу зустрічається сюжет, що пов'язаний з підготовкою та проведенням XII Археологічного з'їзду в Харкові, який відбувся в 1902 році. Листи, де домінуючим є цей сюжет, датовані 1900 – 1904 роками. Очевидно, що дана подія є провідною в епістолярії істориків, адже справила на них велике враження: підготовка до проведення з'їзду тривала більше року, Є. К. Рєдін відправився в експедицію Слобожанщиною, щоб зібрати старожитності регіону для виставки на з'їзді, а після його проведення більше року відправляв їх назад. Також XII Археологічний з'їзд поклав початок створенню Музею Харківського історико-філологічного товариства, даний сюжет також відображений у листах істориків.

Загалом тематика листів та сюжети, на які вона розпадається, зумовлена колом епістолярних контактів істориків та їх відносинами. Листи, де часто зустрічаються другорядні сюжети адресовані колегам та друзям, а листи, де домінує один сюжет, в основному відносяться до ділового листування, виключенням є лише листи-відповіді на вітання. Тому, на основі

отриманих даних можна говорити про епістолярні традиції в написанні основних частин листів. Нагадаємо, що дане питання не регламентується в «Письмовниках» того періоду.

Проаналізувавши тематику опублікованих листів істориків кінця XIX – першої третини XX ст., можна сказати, що перш за все публікувались епістолярні комплекси, які несуть значний інформаційний потенціал. При публікації робіт дослідники робили акцент на інформативність текстів, які могли стати джерелом не лише з біографії досліджуваних особистостей, а перш за все джерелом опису подій того часу. А емоційне забарвлення листів та загалом почуття адресатів є другорядним мотивом для публікації.

Підсумовуючи розділ, варто сказати, що епістолярні контакти істориків Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. були широкими, листування відбувалось не лише з науковцями Російської імперії, а й поза її межами, що говорить про авторитет харківської історичної школи. Встановлено, що характер листування був формальним та неформальним. Неформальні контакти переважають у нашому дослідженні та представлені листуваннями між вчителями та учнями і колегами. Неформальний характер листування визначався тематикою листів. Встановлено, що за частотою написання листів, епістолярний контакт може бути інтенсивним, регулярним та епізодичним. Частота залежала від відносин кореспондентів, які визначались їхнім статусом.

Виявлено, що листи істориків були написані за чітким формуляром, який відрізнявся у діловому та приватному епістолярії. Якщо структура ділових листів була чітко визначена Письмовниками, то у приватних листах формуляр часто спрощувався.

Листи істориків мають певну тематику. Встановлено, що домінуючою є тематика наукової діяльності – переважає в п'яти епістолярних корпусах. Тематика, що стосується викладацької діяльності домінує в одному

епістолярному комплексі. Сюжети, пов'язані з громадською діяльністю та побутовими питаннями є другорядними темами листів.

ВИСНОВКИ

Епістолярні джерела є важливою складовою духовної спадщини суспільства та демонструють не лише політичні чи культурні погляди окремої людини на історичні події, а й історичні умови певної епохи та якості суспільства. Щоб всебічно дослідити інформаційний потенціал епістолярних джерел, дослідник має володіти не лише методикою їх вивчення, а й навичками наукового аналізу та критики джерела.

У ході дослідження нами було проаналізовано 57 публікацій листів видатних гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст., а саме: епістолярні комплекси Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, Є. К. Редіна, М. С. Дрінова, М. Ф. Сумцова та І. І. Срезневського, опубліковані у період з 1891 до 2015 рр. У свою чергу, кожен з епістолярних комплексів складається з листів істориків до кореспондентів та зворотної кореспонденції: розглянуто 314 листів, з них 137 листів з епістолярію Д. І. Багалія, 46 листів з епістолярію М. С. Дрінова, 45 листів з епістолярію В. П. Бузескула, 41 лист з епістолярію Є. К. Редіна, 16 листів з епістолярію М. Ф. Сумцова та 9 листів з епістолярію І. І. Срезневського. Хронологічний діапазон кореспонденції датований 1872–1929 рр.

Епістолярій як джерело з соціального та культурного життя народу почав використовуватись давно. Першим, хто започаткував видання епістолярію, в тому числі власного, був Д. І. Багалій. Проте в той час осмислення епістолярію як специфічного історичного джерела не відбулося.

Оформлення епістолярію як самостійної групи джерел особового походження почалось у 60-х рр. XX ст. Цьому сприяли форма документування подій у джерелі та направленість до конкретного адресата.

В ході дослідження встановлено, що проблема класифікації є важливою для дослідження епістолярних джерел як одного з виду джерел особового походження. Класифікація епістолярію можлива за наступними критеріями: зміст, жанр та призначення листів. Аналізуючи підходи до класифікації

епістолярних джерел встановлено, що найбільш розробленою на даний момент є класифікація листів за змістом. Проте питання пошуку найбільш повної класифікації залишається відкритим. Тому більшість сучасних дослідників робить спробу об'єднати всі класифікаційні критерії з метою адаптації вже існуючих класифікацій під власні дослідження.

Від класифікації напряду залежить методика роботи з епістолярними джерелами. Для опрацювання епістолярію використовуються джерелознавчий, текстологічний методи та метод контент-аналізу. Більшість дослідників говорять про текстологічний аналіз як частину джерелознавчого аналізу. У нашому дослідженні ми розглядаємо текстологічний аналіз як самостійний метод дослідження листів, адже він дає змогу дослідникові відповісти на великий спектр питань та тісно пов'язаний з семіотичними підходами до вивчення джерела. Хоч зараз в історіографії існує змістовна методологічна база для опрацювання епістолярних джерел, питання пошуку нових підходів залишається відкритим, адже лист є не лише суто історичним джерелом. Текст листа можна назвати лінгвістичним чи культорологічним джерелом. Тому актуальним напрямком дослідження листів є залучення міждисциплінарних підходів до їх вивчення.

У нашому дослідженні ми не розглядали лише листи, а звертались до їх публікацій в цілому, адже це дало змогу зробити висновки про авторів публікацій листів та їх мотиви. Публікації розглядались за трьома періодами: імперський, радянський та сучасний. Було виявлено, що за імперського періоду авторами публікацій були безпосередньо автори листів, за радянської доби авторами публікацій були біографісти певних особистостей, а на сучасному етапі дослідниками є джерелознавці, які ставлять за мету дослідження епістолярію не лише з сторони біографічного, а й соціо-культурного чи лінгвістичного джерела та роблять спробу осмислення листів з тематичної та жанрової сторони.

Інтенсивність публікації джерел особового походження залежить від соціальних процесів. Імперська доба характеризується початком вводу до

наукового обігу епістолярних джерел з метою привертання уваги до нагальних проблем, за радянської доби інтенсивність публікацій епістолярію збільшується, проте оприлюднюються лише «нейтральні» за тематикою листи. На сучасному етапі відбувається сплеск публікаторської діяльності стосовно епістолярію, адже з'являється тенденція до повернення з забуття імен відомих наукових діячів, пошуку нових підходів до вивчення джерела, привертається увага до почуттів особистості.

Розглядаючи опубліковані епістолярні комплекси істориків, ми окреслили структуру публікацій, яка складається зі вступної статті (передмови до публікації листів) та безпосередньо самих опублікованих листів. Нами були виділені види вступних статей: передмови-біографії, передмови-перекази листів, передмови з комплексним дослідженням епістолярію. Дані види безпосередньо залежали від мотивів публікацій епістолярних комплексів. Було виділено наступні мотиви: наукові, соціокультурні та особисті.

Характеристика археографічних принципів публікації епістолярію є важливим етапом дослідження публікацій листів. Ми звернули увагу на типи та форми епістолярних видань, розглянули принципи передавання тексту джерела. Встановлено, що науковий тип видання є домінуючим у нашому дослідженні та притаманний для сучасного етапу дослідження епістолярію. Натомість, науково-популярний тип притаманний для видань імперського та радянського часу.

Домінуючою формою видань епістолярію є вибіркова, що представлена журнально-збірниковими, тематичними та персоналістичними публікаціями. Серед них переважають персоналістичні публікації, що мають вигляд хронологічно опублікованих листів адресата до певного кореспондента. Така форма характерна для радянського та сучасного періоду досліджень епістолярію. Для імперського періоду характерна вибіркова форма видання.

Виявлено, що науково-критичний підхід переважає у більшості публікацій епістолярної спадщини істориків та полягає в максимально

точному передаванні тесту листів, включаючи всі авторські особливості та граматичні особливості часу написання листів. Автори публікацій, для чіткого розуміння тексту читачем, роблять примітки та коментарі. Підхід є домінуючим, адже більшість джерелознавців впевнені, що точне передавання лінгвістичних особливостей епохи створення епістолярію дасть читачеві змогу відчувати всі нюанси епістолярного етикету XIX – XX ст. та цілковито зануритись у атмосферу цього часу.

Осмислення листів гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. починається з аналізу кола їх спілкування. Виявлено, що адресатами були не лише науковці з суміжних історичних дисциплін, а й з інших наукових напрямків та громадські діячі. Листування носило діловий та приватний характер. На це впливали відносини кореспондентів. Було проаналізовано відносини кореспондентів за групами: листування між учнем та вчителем та листування між колегами. У свою чергу, на характер листування впливав соціальний статус кореспондентів. Тому до ділового епістолярію відноситься листування між учнями та вчителями, різними за статусом кореспондентами та листування з громадськими діячами. До приватного листування відноситься листування між колегами.

Визначено, що листи істориків мають сталий формуляр, що визначений епістолярними традиціями зазначеного періоду. Найбільш сталими компонентами у листах є зачин (вітання), основна частина та закінчення (прощання). Щодо ділового листування, то зачин та кінцівка епістолярію була регламентована Письмовником 1822 року та виражалась типовими фразами у спілкуванні наукової інтелігенції для вітання та прощання: «Многоуважаемый...», «Глубокоуважаемый...», «Милостивый государь...»; «С искренним почтением...», «С совершенным уважением...». Щодо приватного листування, то тут відчуваються спрощення епістолярного етикету та відмова від, визначених Письмовником, норм. Основна частина листа набуває довільного характеру, в ній можуть одночасно підніматись декілька питань.

Аналізуючи змістовну сторону листів за критеріями наукової, викладацької, громадської діяльності та особистих сюжетів визначено, що провідною тематикою епістолярію стала наукова діяльність, яка домінує у листування Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, Є. К. Редіна, М. Ф. Сумцова та І. І. Срезневського. Лише в епістолярії М. С. Дрінова домінують сюжети викладацької діяльності. У всіх епістолярних комплексах бачимо, що листи можуть бути багатотемними. Найчастіше другорядним сюжетом у листах є епізоди з особистого життя істориків, наприклад опис стану здоров'я чи побутові сюжети. Варто звернути увагу на те, що дані результати є осмисленням опублікованого епістолярію істориків, адже, якщо досліджувати весь епістолярний комплекс діячів, можна отримати інші результати.

Отже, епістолярна спадщина гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. є важливим джерелом з дослідження не лише різноманітних історичних аспектів, а й ролі особистості у сприйнятті фактів та інтерпретації подій. Листи дають змогу не лише віднайти унікальні історичні факти, а й зануритись в атмосферу минулих століть та дослідити почуття автора.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абросимова С. В. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ. 1999. Вип. 2. 584 с.
2. Абросимова С. В. З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького // Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ., 1997. 355 с.
3. Айзеншток І. З листування О. О. Потебні : (До 35-річниці його смерті) // Україна. 1927. № 1–2. 68 с.
4. Антощенко А. В. П. Бузескул – П. Г. Виноградов: письма, воспоминания // Харківський історіографічний збірник. Х., 2010. Вип. 10. 332 с.
5. Багалій Д. І. Автобіографія: 50 літ на сторожі української культури. Х., 2002. 121 с.
6. Багалій Д. І. Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріал до його біографії. Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Х., 1926. Ч. 2. 114 с.
7. Бордін В. С. Айзеншток Ієремія Якович. Українська літературна енциклопедія. К., 1988. Т. 1. 327 с.
8. Вегман В. Н. Н. Бакай: Некролог // Архивное дело. Москва, 1927. 210 с.
9. Верба І. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: До історії творчих стосунків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Х., 1999. Вип. 2. 328 с.
10. Герасименко Н. О. Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського. Український історичний журнал. К.: «Дієз продукт». 2008. Вип. 1. 241 с.
11. Гордієнко Д. С. Листи В. Бузескула до М. Бережкова // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Х., 2013. 345 с.
12. Гордієнко Д, Домановська М. До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема

- повернення пам'яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.
13. Гордієнко Д. Лист Е. К. Редіна до М. С. Грушевського від 12 жовтня 1905 р. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.
 14. Гордієнко Д. Листування Е. К. Редіна з В. Є. Данилевичем. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.
 15. Гордієнко Д. Єгор Кузьмич Редін: вчений і людина. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.
 16. Гончар О. Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. К., 2013. Ч. 22 – 23. 241 с.
 17. Гончарова І. Є. Епістолярій Д. Багалія як джерело з історії Харківського університету // Актуальні питання історії України: Тези доповідей перших Багаліївських читань: ХДПУ, 1992. 86 с.
 18. Греч Н. И. Учебная книга Российской словесности. Ч. 1. СПб., 1918. 432 с.
 19. Енциклопедія українознавства. Наукове товариство імені Шевченка. Париж. 1955–2003. 288 с.
 20. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. URL: <http://www.museum.dp.ua/vol.html> (дата звернення: 25.02.2020).
 21. Жебокрицький В.А. Листування М.С. Дринова з О.М. Бодянським. Питання історії та культури слов'ян. К., 1963. Ч. 1. 84 с.
 22. Житецький І. Куліш і Костомаров: надруковане листування 1860 – 1870-х рр. // Україна, 1927. Кн. 1-2 (21). 55 с.
 23. Загородній А. Г. Листування з українськими вченими. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського (До 150-річчя від дня народження видатного вченого і мислителя акад. В. І. Вернадського). Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т історії України. К., 2011. 423 с.

24. Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій. Березіль. К., 1991. № 9. 166 с.
25. Заруба В. Листування М. Грушевського з Д.І. Багалієм. // Український історик. К., 1991–1992. № 3–4. 154 с.
26. Іващенко В. Ю., Костина Т. В., Посохов С. И. Письма М.С. Дринова В.П. Бузескулу (1904–1905 гг.). Дріновський збірник. Х., 2012. Т.5. 480 с.
27. Іващенко В. Ю., Костіна Т. В., Посохов С. І. Листи М. С. Дринова до В. П. Бузескула (1904–1905 рр.). Харківський історіографічний збірник. Х., 2012. 400 с.
28. Іващенко В. Ю., Посохов С. И. Письма Марина Дринова к Константину Гроту (1901-1904) // Дріновський збірник. Х., 2011. Т. 4. 450 с.
29. Іващенко В. Ю., Посохов С. І. Листи М. С. Дринова з фондів Інституту російської літератури (Пушкінського Дому) РАН (1878–1903 рр. Дріновський збірник. Х., 2013. Том 6. 480 с.
30. Иодко О. В. Е. К. Редин: жизнь и деятельность (по материалам петербургских архивов) // Мир русской византистики: материалы архивов Санкт-Петербурга. СПб., 2004. 287 с.
31. Кадеев В. И., Токарев А. Н. Письма профессора Харьковского университета Владислава Петровича Бузескула к профессору Софийского университета Гаврилу Илиеву Кацарову (1904–1929 гг.). Древности, 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник. Х. Вып. 6. 425 с.
32. Кісельова Ю. А. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову. Харківський історіографічний збірник. Харків. 2013. Вип.12. 322 с.
33. Китиченко Т. С. Листування Д. І. Багалія у працях сучасних істориків // Спадщина Д. І. Багалія в контексті сучасності. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (до 160-річчя від дня народження Д. І. Багалія). Харків, 2013. 120 с.
34. Корнієнко В. З листування Єгора Редіна з Миколою Сумцовим. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.

35. Корнієнко В. З листування Никодима Кондакова з Миколою Сумцова. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2014. Вип. 4. 354 с.
36. Корнієнко В. Неопублікований лист Єгора Редіна до Дмитра Багалія // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2014. Вип. 4. 354 с.
37. Корнієнко В., Старіков Г. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 322 с.
38. Кошман Л. В., Эймонтова Р. Г. С.С. Дмитриеву – 80 лет // История СССР. 1986. № 4. 225 с.
39. Кравченко В. В. Листи Х. Д. Алчевської до Д. І. Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Х., 2001. Вип 3. 324 с.
40. Кравченко В. В. Личный фонд Д. И. Багалей в рукописном отделе Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // Археографический ежегодник за 1988 год. М., 1989. 455 с.
41. Ладыженский А. Репин И. Е. Письмо Д. И. Багалю. 14 ноября 1907 г. Огонек. 1957. №52. 66 с.
42. Левченко М. В. З листування В.Б. Антоновича (з Д. І. Багалієм) // ЗІФВ, 1928. Кн. 16. 387 с.
43. Об издании переписки И. И. Срезневского // Киевская старина. К., 1899. № 10, отд. 2.
44. Побожій С. З епістолярної спадщини Д. Антоновича та О. Миронова до М. Сумцова // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2013. Вип. 3. 332 с.
45. Потебня А. А. Два письма членам ХИФО // СХИФО, 1891. Т. 3. 356 с.
46. Редин Е. К. Проф. Н. Ф. Сумцов: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности // Педагогическое дело. Харьков, 1906. 88 с.
47. Редин Е. К. Письма проф. Н. Ф. Сумцову (1889-1905) // СХИФО, 1913. Т. 19. 389 с.
48. Свіясов Є. В. Лист І. І. Срезневського до В. Г. Анастасевича. Нар. творчість та етнографія. 1983. 98 с.

49. Старіков Г. М. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. 244 с.
50. Старіков Г. М. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело з історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. 2010. № X–XI. 287 с.
51. Старіков Г. М. Листи Дмитра Багалія до Олександра Оглоблина // Сумський історико-архівний журнал. 2007. № II–III. 289 с.
52. Старіков Г. М. До біографії та епістолярної спадщини М.М. Бакая // Сумський історико-архівний журнал. 2008. № IV–V. 296 с.
53. Старіков Г. М. В. Б. Антонович у листах, спогадах та працях Д. І. Багалія // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2008. Т. 16. 223 с.
54. Старіков Г. М. До питання про дослідження епістолярної спадщини Дмитра Багалія // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Х., 2009. Т. 13. 388 с.
55. Старіков Г. М. Листування Д. І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» // Сумська старовина. 2007. № XXI–XXII. 154 с.
56. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца: «Профессор Егор Кузьмич Редин». Х. Печатное Дело, 1909. 63 с.
57. Сумцов Н. Ф. Письмо в редакцию: по поводу увековечивания памяти проф. Е. К. Редина. Южный край, 1908.
58. Циганков Д. А. К истории научных контактов В. И. Герье и В. П. Бузескула // Харківський історіографічний збірник. Х., 2012. Вип. 11. 322 с.
59. Шамрай А. Листи Ізм. Срезневського // Харківська школа романтиків. Х., 1930. Т. 1. 368 с.
60. Абросимова С. Археографія як підмурок сучасної історичної науки в Україні. Український археографічний щорічник. Вип. 8. 355 с.

61. Абросимова С. В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. Вип. 3. 469 с.
62. Абросимова С. В. Епістолярні джерела і методи їх дослідження. Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2000. Вип. 8. 254 с.
63. Абросимова С. В. Эпистолярные источники на страницах журнала «Киевская старина». Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ. 2009. 365 с.
64. Беляев С. А. Семинарий имени академика Н. П. Кондакова – неотъемлемая часть русской национальной культуры // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2000. № 1. 210 с.
65. Бернгейм Э. Введение в историческую науку; под ред. В. В. Битнера. СПб., 1908.
66. Бестужев-Рюмин К. Русская история. СПб., 1872. Т. 1. 487 с.
67. Богатова Г. А. Измаил Иванович Срезневский (1812–1880). Отечественные лексикографы: XVIII–XX века. М. 2000. 120 с.
68. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. Український історичний журнал. 2008. № 1. 321 с.
69. Бойцов М. Вести из Двенадцатого года // К чести России: Из частной переписки 1812 года. М., 1988. 125 с.
70. Васельский М. В. Использование источника личного происхождения на уроках о Великой Отечественной войне. Красноярск, 2017. 105 с.
71. Войцехівська І. Володимир Іконников: Джерелознавчі студії. К., 1999. 263 с.
72. Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: незнана спадщина // Пам'ять століть. К., 1999. № 4. 109 с.
73. Георгиева Н. Г. Историческое источниковедение: проблемы теории, истории и методики // Вестник РУДН. Серия «История России». М., 2003. № 3. 125 с.

74. Гирич І. Б, Ляхоцький В. П. Видання українськомовних епістолярних джерел кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Методичні рекомендації. К., 2000. 30 с.
75. Голиков, А. Г., Круглова, Т. А. Источниковедение отечественной истории / «Академия». М., 2008. 387 с.
76. Горина Л. В. Дринов и Москва. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marin-drinov-i-moskva> (Дата звертання: 15.03.2021).
77. Горина Л. В. М. Дринов – историк и общественный деятель. М. 1986. 54 с.
78. Гурина М. М. Формуляр частного письма К. П. Победоносцева (по материалам переписки с Д. А. Толстым). 87 с.
79. Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: теория, история, метод. М., 2000. 547 с.
80. Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. К., 1998. Ч. 2. 255 с.
81. Замлинский В. А., Дмитриенко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. 410 с.
82. Кабанов В. В. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. М., 2004. 354 с.
83. Кобак И. В. Изучение писем как исторического источника в отечественной историографии (40-е гг. ХХ в. – нач. ХХІ в.). Историография и источниковедение отечественной истории: сб. научных статей. СПб., 2009. Вып. 5. 126 с.
84. Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х – 1880-х гг. как исторический источник. СПб., 2014. 154 с.
85. Кобак И. В. Семейная переписка Гаевских 1820-х-1880-х гг. как исторический источник. Санкт-Петербург, 2015. 165 с.

86. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации // История СССР. М., 1982. № 3. 254 с.
87. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М., 1987. 368 с.
88. Ковальченко И. Д. Предмет и задачи источниковедения // Источниковедение истории СССР. М., 1981. 487 с.
89. Кодан С. В. Источники личного происхождения: понятие, место и роль в изучении истории государственно-правовых явлений // Genesis: исторические исследования. 2014. № 3. 152 с.
90. Курносое А. А. Приемы внутренней критики мемуаров (Воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как исторический источник) // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. М.: Наука. 1969. 544 с.
91. Курс источниковедения истории СССР. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 1890-х гг.). М., 1940. Т. II. 388 с.
92. Люцай И. А. Исторические источники личного происхождения и их информационная ценность. [Электронный ресурс] URL: <https://moluch.ru/archive/140/39375/> (дата обращения: 12.01.2021).
93. Максименко И. В. Евгений Щепкин о Леопольде Ранке: Опыт биоисториографического исследования // Записки исторического факультета. Одесса. 1995. Вип. 1. 246 с.
94. Марасинова Е. Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века. (По материалам переписки). М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 1999. 128 с.
95. Марасинова Е. Н. Эпистолярные источники о социальной психологии российского дворянства (последняя треть XVIII в.) // История СССР. 1990. № 4. 466 с.
96. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. М., 1996. 457 с.

97. Медушевская О. М. Структура источниковедческого исследования // Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории. М., 1998. 423 с.
98. Москвич Л. Г. 3 історії становлення джерелознавства України // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. К., 1986. С. 197. 122 с.
99. Наумов Е. Ю. Частная переписка XIX – начала XX вв. как объект археографического анализа // Археографический ежегодник за 1986. М., 1987. 398 с.
100. Наумов Е. Ю. Семейная и дружеская переписка Чичериных как источник изучения их эпистолярной культуры // Источниковедческие и историографические аспекты русской культуры. М., 1984. 254 с.
101. Олейник А. Н. Триангуляция в контент-анализе. Вопросы методологии и эмпирическая проверка // Социологические исследования. 2009. № 02. 108 с.
102. Пам'ятки. Археографічний щорічник. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/pamyatky/index.htm> (дата звернення: 23.03.2020).
103. Паперно И. А. Переписка как вид текста. Структура письма // Тартуский государственный университет. Тарту, 1974. Вип. 1 (5). 254 с.
104. Полянская Н. И., Манова Н. Л. Харьков и губерния на страницах журнала «Южный край» (1880-1919). Ч. 9. 1909-1910. Харьковская государственная научная библиотека им. В. Г. Короленко. 2018.
105. Приймак Н. И., Валегина К. О. Мемуары, дневники, письма как исторический источник. СПб., 2018. 148 с.
106. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования. М., 1986. 366 с.
107. Прохоров Е. И. Издание эпистолярного наследия // Принципы издания эпистолярных текстов: Сборник. М., 1964. 328 с.
108. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М. 1975. 255 с.

109. Рафалюк О. Е. Междисциплинарные методы изучения прошлого: применение контент-анализа в исторических исследованиях. URL: <https://www.science-education.ru/pdf/2015/2/301.pdf> (дата звертання: 02.02.2021).
110. Русина Ю. А. Методология источниковедения. Учебное пособие. Екатеринбург, 2015. 68 с.
111. Сметанин В. А. Эпистолография: методологическая разработка к спец. семинару. Свердловск. 1970. 72 с.
112. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії. Український історіографічний щорічник. К., 1992. Вип. 1. 396 с.
113. Старченко Н.П. Березіль. Журнал. Енциклопедія історії України. Т. 1. Сумський історико-архівний журнал. URL: <https://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=ru> (дата звернення: 25.02.2020).
114. Сухобоков О. В. Владислав Петрович Бузескул. Археологія. 1991. № 1. 255 с.
115. Урнов Д. М. Эпистолярная литература // Краткая литературная энциклопедия. М., 1975. Т. 8. 122 с.
115. Фалина В. А. Традиционное и новое в формуляре зачина неофициального письма владимирского купечества середины XIX – начала XX века // Вестник ИГСУ. 2007. № 1. 224 с.
116. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод. М., 1989. 488 с.
117. Федосова И. А. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв. М., 1970. 455 с.
118. Філіппенко Р. І., Куделко С. М. Є. К. Редін – професор Харківського університету: Монографія. Х. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2008. 266 с.
119. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. М., 1989. 68 с.
120. Хлытина О. М. Исторические источники в историческом познании. [Электронный ресурс] URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie->

istochniki-v-uchebnomistoricheskom-poznanii-traditsii-i-innovatsii

(дата

звертання: 12.01.2021).

121. Черепнин Л. В. Исторические взгляды классиков русской литературы. М., 1968.

122. Шамрай А. Збірка. Харківська школа романтиків, I–III, упорядкування і розвідки про українських романтиків. Х., 1930. 388 с.

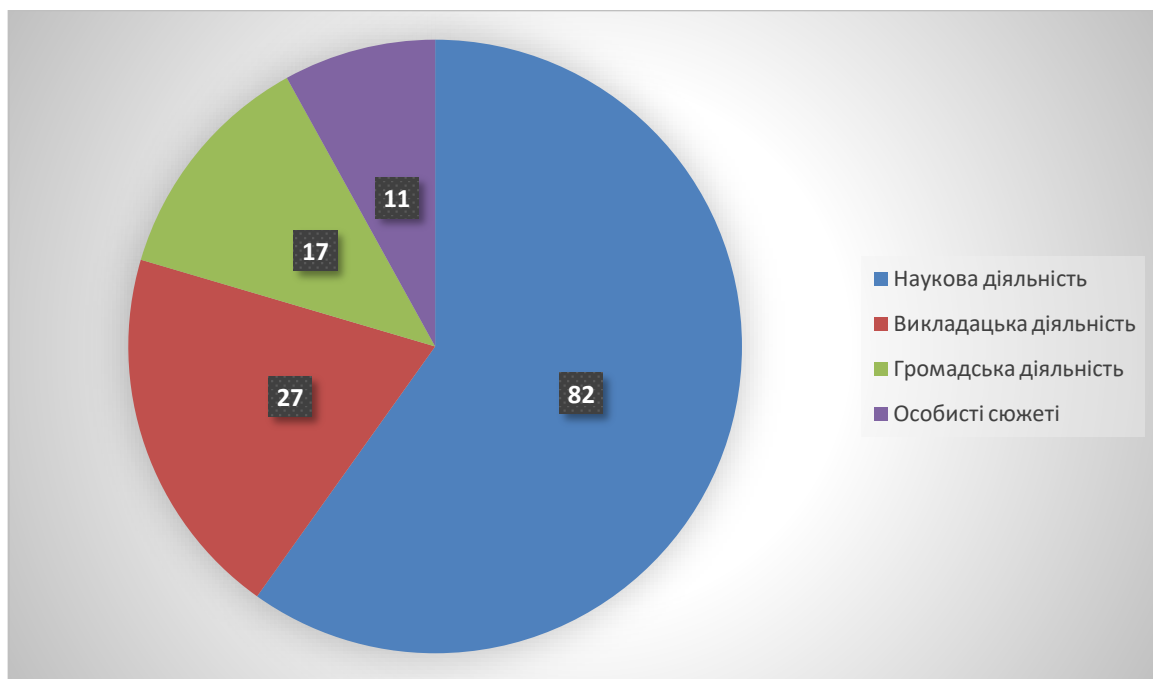
123. Ясман З. Д. Частная переписка как исторический источник // История СССР. 1968. № 2. 368 с.

124. Burke P. Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence. London: Reaction Book. 2006. 336 p.

125. Rose. G. Visual methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials. G. Rose. London: Sage publications. 2007. 288 p.

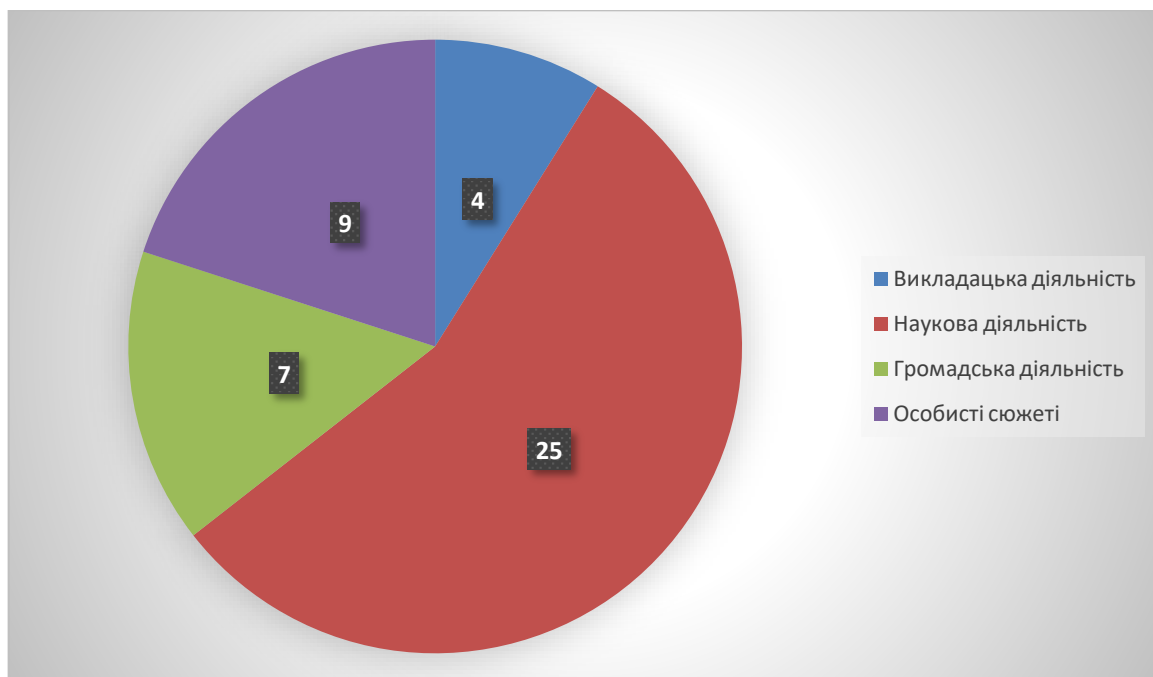
ДОДАТОК 1

Тематика епістолярного комплексу Д. І. Багалія

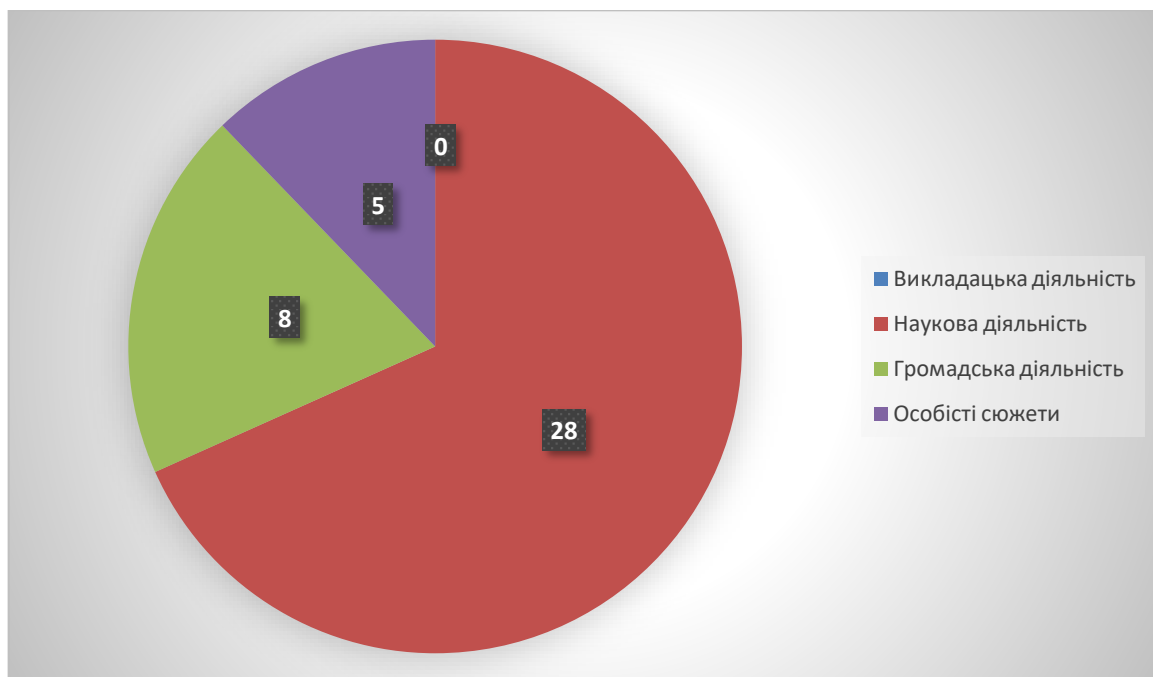
ДОДАТОК 2

Тематика епістолярного комплексу В. П. Бузескула

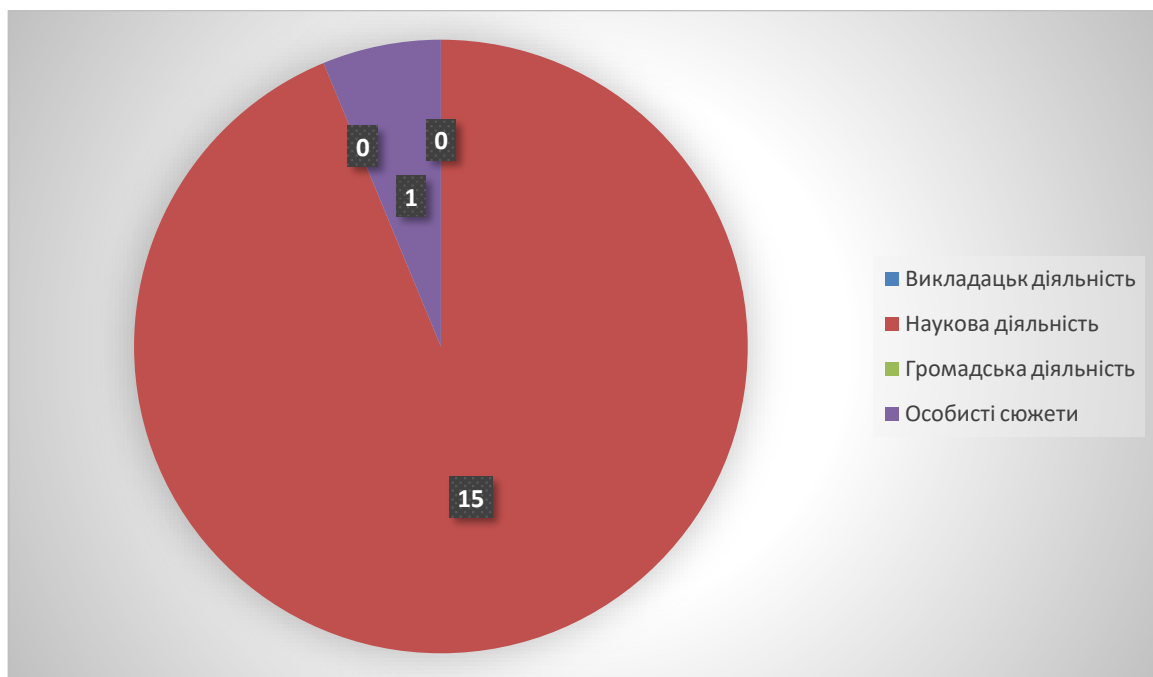
ДОДАТОК 6

Тематика епістолярного комплексу Є. К. Рєдіна

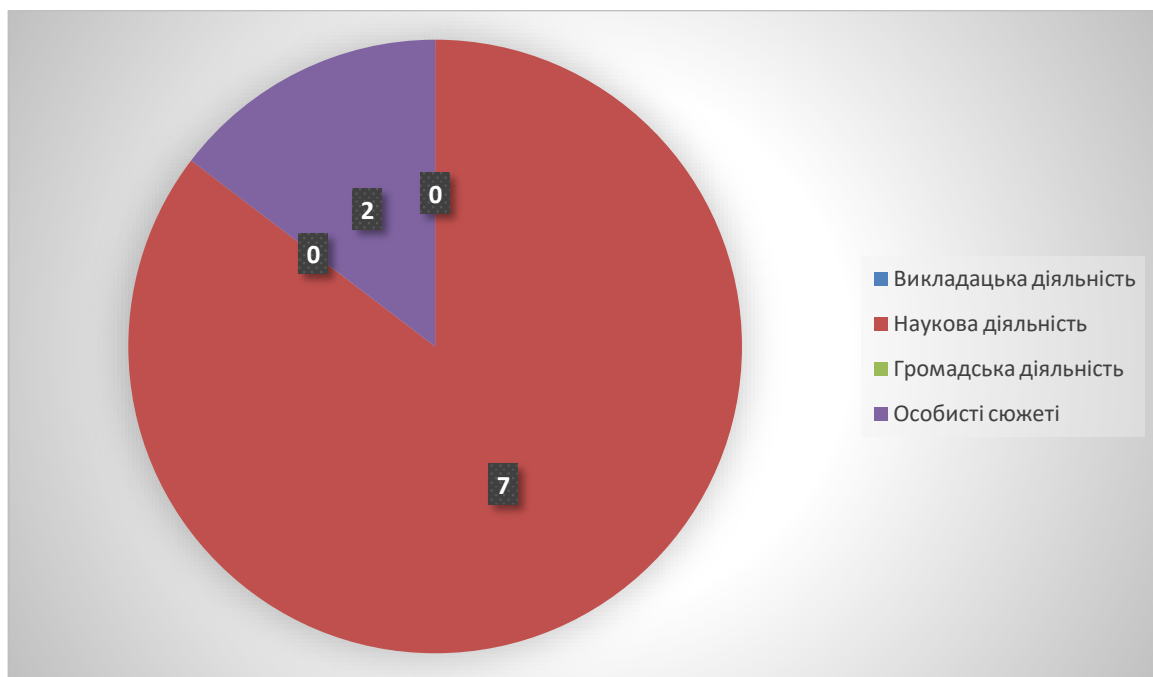
ДОДАТОК 4

Тематика епістолярного комплексу М. Ф. Сумцова

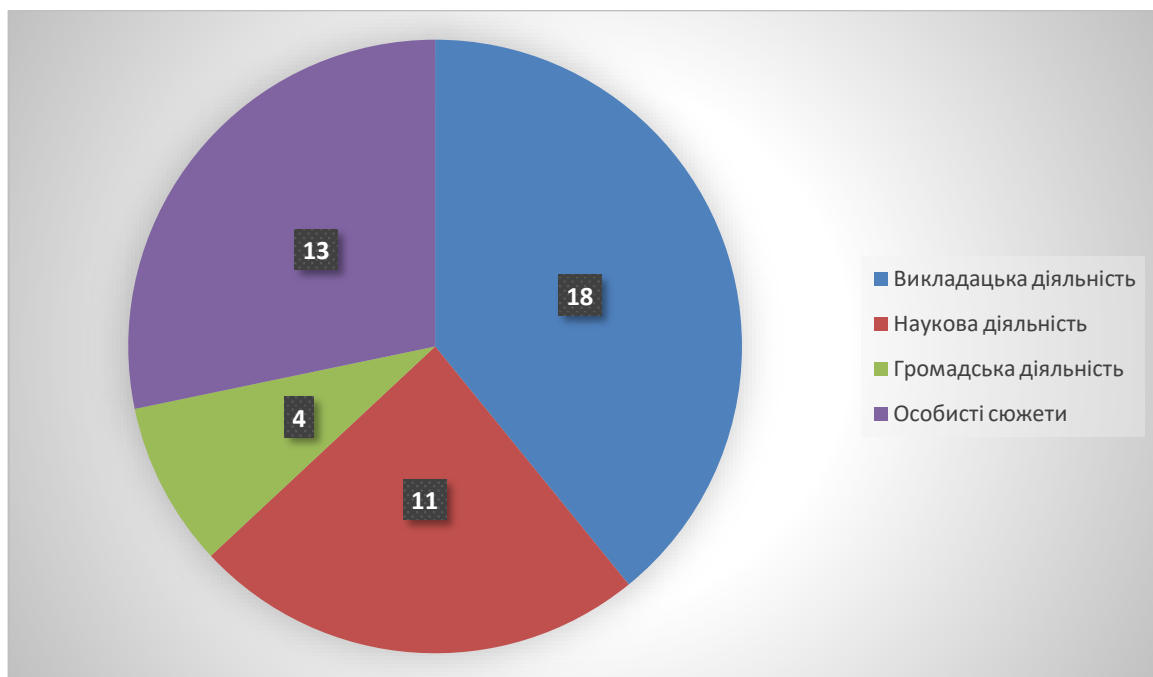
ДОДАТОК 5

Тематика епістолярного комплексу І. І. Срезневського

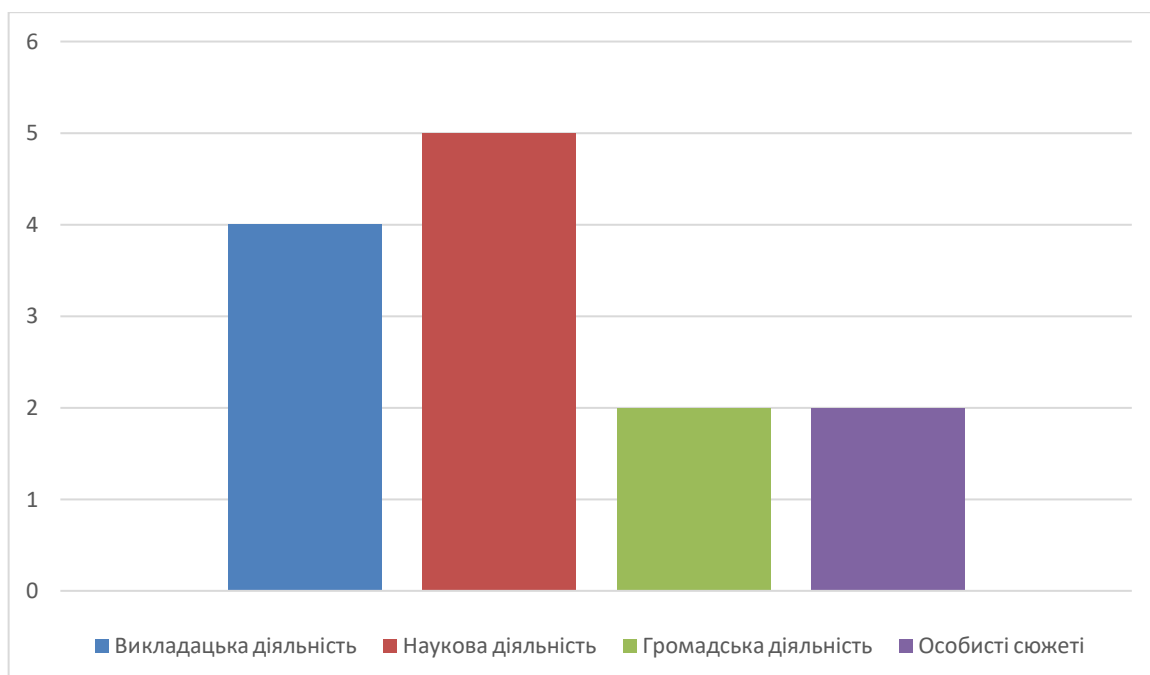
ДОДАТОК 6

Тематика епістолярного комплексу М. С. Дрінова

ДОДАТОК 7

Тематика досліджуваних листів

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему

«Епістолярна спадщина істориків як історіографічне джерело (на матеріалах Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст.)»

студентки історичного факультету

Прокази Вікторії Миколаївни

В дипломній роботі представлені результати дослідження інформаційного потенціалу публікацій епістолярної спадщини гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. Нами були розглянуті класифікації та підходи до вивчення епістолярних джерел, особливості публікації листів науковців та специфіка опублікованого епістолярію. У межах дослідження було створено базу даних листів. Результати контент-аналізу дали змогу з'ясувати, які чинники впливають на тематику та жанрову специфіку епістолярію.

Відповідно, у першому розділі досліджується місце епістолярію серед джерел особового походження, проблеми класифікації епістолярію та сучасні підходи до його вивчення. У другому розділі досліджуються особливості публікаторської діяльності та археографічних принципів в галузі видання епістолярію, на прикладі опублікованого листування гуманітаріїв Харківського університету кінця XIX – першої третини XX ст. Третій розділ присвячений аналізу опублікованого епістолярію з тематичної, сюжетної та жанрової сторони.

Ключові слова: джерела особового походження, епістолярна спадщина, листування, публікації, Харківський університет.

The summary of the diploma work
«Epistolary heritage of historians as a historiographical source (based on Kharkiv
university materials), Kharkiv University, late XIX – first third of XX century»
of the student of historical faculty

Prokaza Viktoriia

The thesis reflects the results of research on the information potential of publications of the epistolary heritage of the humanities of Kharkiv University in the late XIX – first third of XX century. We have considered the classifications and approaches to the study of epistolary sources, the peculiarities of the publication of letters from scholars and the specifics of the published epistolary. As part of the study, a database of letters was created. The results of the content analysis made it possible to find out what factors influence the subject and genre specifics of the epistolary.

Accordingly, the first chapter explores the place of epistolary among the sources of personal origin, the problems of classification of epistolary and modern approaches to its study. The second chapter explores the features of publishing and archeographic principles in the field of publishing epistolary, on the example of published correspondence of the humanities of Kharkiv University in the late late XIX – first third of XX century. The third chapter is devoted to the analysis of the published epistolary from the thematic, plot and genre side.

Keywords: sources of personal origin, epistolary heritage, correspondence, publications, Kharkiv University.